

מ'לוחם' ל'בן של אמא'? החייל הישראלי בראי העיתונות

ציפי ישראלי ואלישבע רוסמן-סטולמן

מבוא

ב־28 ביולי 2006, בעיצומה של מלחמת לבנון השנייה, התפרסמו בידיעות אחרונות בעמודים עוקבים שני צילומים של חיילים, הצילום הראשון מתמקד בחייל החוזר מקרב. הוא חמוש, לבוש אפוד מלא, מאובק, מלוכלך, הולך זקוף ומביט קדימה. בידו הוא מחזיק את קסדתו. ברקע, מטושטשים יותר, נראים חיילים אחרים לבושים אפודים, צבועים בצבעי הסוואה, אוחזים בנשק וקסדות וצועדים יחדיו זקופים. בצילום השני נראה חייל יחיד ישוב למרגלות טנק או נגמ"ש, ראשו נתמך בידו האחת ובידו השנייה הוא מחזיק סיגריה דולקת. הצילום מתמקד אך ורק בדמותו, וזחל הטנק או הנגמ"ש מדגים עד כמה הוא קטן לעומת כלי המלחמה. החייל אינו לובש אפוד או חובש קסדה, נשק מונח על ברכיו, עיניו עצומות, על פניו הבעת עייפות והוא אינו מגולח.

בשתי התמונות מרכז התמונה הוא החייל היחיד. בראשונה הוא חלק מקבוצה שנראית חוזרת מביצוע משימה. בשנייה נראה כי הוא עייף, מותש ומדוכדך מהמשימה שהוא חזר ממנה או עומד לצאת אליה. שני הדימויים כה שונים זה מזה, כמעט הפוכים בתיאור דמותו של החייל. ובכל זאת, אותו יום, אותו עיתון, ולמעשה אותו חייל – החייל הישראלי.

מיהו אותו חייל ישראלי? האם הוא לוחם? גיבור? ילד? אקטיבי או פסיבי? האם מדובר בדמות סטטית או דינמית? סיפורו של החייל הישראלי, כפי שמספרת אותו העיתונות הישראלית, הוא במובנים רבים סיפורה של החברה הישראלית על כל מאפייניה והשינויים שחלו בה במהלך השנים.

לצה"ל בכלל ולחייליו בפרט נודע מעמד מרכזי בחברה הישראלית. הצבא וחייליו הם סמל לאומי ומקור לגאווה לאומית, וצה"ל היה ונותר אחד מנשאים העיקריים של הזהות הלאומית. זהות זו כוללת אתוסים ומיתוסים המאדירים גבורה, הקרבה ונפילה למען המולדת. אולם גם בה חלו שינויים מאז הקמת המדינה ועד היום, ובכלל זה שינויים גם

ברוך תפיסתם של צה"ל וחייליו. שינויים אלו נבחנו בעבר בתחומים שונים, כמו מדע המדינה, קולנוע, ספרות, סוציולוגיה ועוד.¹ במאמר זה נתמקד בתחום העיתונות.² נוכחותה ההולכת וגוברת של התקשורת בזירה הציבורית והיותה הספקית הראשית של מידע לציבור הביאה חוקרים לנסות ולהעריך את מקומה ותפקידה בחברה.⁴ במרוצת השנים נוסחו תפיסות שונות לבחינת מקומה של התקשורת בחברה. לפי אחת התפיסות, התקשורת מארגנת וממיינת עבור נמעניה את הידע החברתי ואת עולם הדימויים החברתיים על המציאות. היא עושה זאת באופן סלקטיבי וכפוף לסולם הערכים והנורמות השולטים בחברה. כך היא גם קובעת מה יישאר מחוץ לתמונה ויוקע כחריג, דהיינו היא מחזקת את הסטטוס קוו. אולם התקשורת אינה חיצונית לחברה ואינה נכפית עליה. החברה היא שמעמידה ערוצים לרשות התקשורת והיא שקובעת לה את כללי פעולתה. התקשורת מייצגת את אמונותיה של החברה, את תקוותיה, ועוסקת גם בגיבוש אוצר המילים והזיכרון הקולקטיבי שלה. במילים אחרות,

1 ראו למשל: שולמית אלמוג, משפט וקולנוע, נבו, שריגים-לי-און 2012; איל בן-ארי ועדנה לומסקין-פדר, 'מ"עם במדים" ל"מדים שונים לעם", ניהול שונות תרבותית וחברתית בצה"ל, בתוך: מאג'ד אלחאג' ואורי בן-אליעזר (עורכים), בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה, אוניברסיטת חיפה ופרדס, חיפה 2003, עמ' 255-286; קרול גיליגן, בקול שונה: התיאוריה הפסיכולוגית והתפתחות האישה, ספרית פועלים, תל אביב 1995; טלי זילברשטיין, ככה צריך לעשות חיילים: דמות החייל בתיאטרון ובקולנוע הישראליים – תחנות נבחרות, רסלינג, תל אביב 2013; רעיה מורג, הגבר המובס: קולנוע, טראומה, מלחמה, רסלינג, ירושלים 2011; עדיה מנדלסון-מעוז, הספרות כמעבדה מוסרית: קריאה במבחר יצירות בפרוזה העברית של המאה העשרים, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2009; אורנה ששון-לוי, זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי, מאגנס, ירושלים 2006.

2 נושא זה לא זכה עדיין לבריקה מעמיקה במחקר. עם זה אפשר לציין את מאמרה של למיש העוסק במתח שבין מעברה של החברה הישראלית לערכים אינדיבידואליסטיים ובין הזיקה הרגשית החזקה לדמות החייל ולמיתוס של צה"ל בהיותו צבא העם. אלא שמחקרה של למיש בוחן פרסומות בלבד ודגישו שונים מאלו של מאמר זה. ראו: דפנה למיש, "אם אתה לא שם אתה לא קיים" – הפרסומות כאשנב הצצה לחברה הישראלית', בתוך: חנה הרצוג (עורכת), חברה במראה: לזכרו של יונתן שפירא, רמות, תל אביב 2000, עמ' 539-559. נוסף על כך קיים מחקר בין-לאומי העוסק בדמותם של חיילים בריטים בתקשורת. מחקר זה אינו מתרכז בתדמית התקשורתית בלבד, אלא משתמש בה כרי דרון בהיבטים נוספים (הזהות העצמית של חיילים לעומת הזהות שמעצבת עבורם התקשורת), הוא מוגבל בזמן ואינו סוקר פרק זמן נרחב של שנים או של פעילויות צבאיות, כפי שעושה המאמר הנוכחי. ראו: Rachel Woodward and K. Neil Jenkins, 'Heroic Anxieties: The Figure of the British Soldier in Contemporary Print Media', *Journal of War & Culture Studies*, 2, 2 (October 2009), pp. 211-223.

3 רפאל כהן-אלמגור, גבולות הסובלנות והחירות, נבו, ירושלים 1994; רפאל כהן-אלמגור ויצחק ינוביצקי, 'תפקוד אמצעי התקשורת בעיני הציבור היהודי בישראל: מצוי מול רצוי', מגמות, לט, 4 (1999), עמ' 419-400.

4 גבריאל אלמגור, 'מבוא: גישה תפקודית לפוליטיקה השוואתית', בתוך: ברוך זיסר (עורך), מדע המדינה לגווניו: אסכולות וגישות בחקר הפוליטיקה, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1993, עמ' 263-301.

מ'לוחם' ל'בן של אמא'?

התקשורת שותפה להבעה החברתית, התרבותית והפוליטית.⁵ אולם אין היא מסוגלת לשקף כבמראה את המציאות, מאחר שלכל אירוע יש כמה זוויות ראייה. אי לכך בתהליך תיאורו של אירוע התקשורת מגדירה ומעצבת אותו מחדש. כך היא מבנה מציאות ויוצרת דימויים ומשמעויות. מכאן עולה כי בחינת דמותו של החייל הישראלי בתקשורת בישראל עשויה להאיר תהליכים שעברה החברה הישראלית בעשורים האחרונים.

במאמר זה אנו מבקשות להתרכז בשאלה כיצד מסגרה העיתונות הישראלית והבנתה את דמותו של החייל הישראלי הקרבי⁶ בשלושת העשורים האחרונים – למן מלחמת לבנון הראשונה (1982) ועד מבצע 'עופרת יצוקה' (2008-2009). כדי לבדוק את השינויים שחלו בעיתונות כאשר להצגת דמותו של החייל הישראלי בחרנו להתרכז באירועים בעלי היבט ברור של לחימה ושל נוכחות של יריב חיצוני מוגדר.⁷ הנושא נבדק בשני עיתונים: ידיעות אחרונות כעיתון פופולרי והארץ כעיתון איכותי.

ממציא המחקר מלמדים כי דמותו של החייל הישראלי עברה שינוי במהלך תקופת המחקר ושינויים אלו משקפים במידה רבה שינויים שעברו על החברה הישראלית בכללותה. את השינויים העיקריים זיהינו על טווח של שלושה צירים עיקריים שיתוארו בהמשך. השינויים בדמותו של החייל אינם חד-כיווניים אלא נראים יותר כדו-כיווניים, לפחות בשניים מתוך שלושת הצירים, כפי שנראה בגוף המחקר.

סקירת ספרות

המאמר מנסה לשלב תאוריות וכלים מתחומי מחקר שונים – מדע המדינה ולימודי ביטחון בכלל ויחסי צבא-חברה בפרט וכן חקר התקשורת. מעטים המחקרים שמנסים לשלב תחומים אלו ברמה התאורטית והיישומית,⁸ אף שחיבור בין מחקרי צבא למחקרי תקשורת מתבקש, ובייחוד כאשר מדובר במדינות דמוקרטיות בעלות צבא סדיר ופעיל. כאן ננסה לחבר בין התחומים בזיקה למציאות הישראלית.

- 5 יצחק רועה, אחרת על תקשורת: שבע פתיחות לעיון בתקשורת ובעיתונות, רכס, תל אביב 1994.
- 6 כלומר, מאמר זה אינו עוסק בחיילים 'תומכי לחימה', חיילות ועוד. לצורך מאמר זה אנו משתמשות בהגדרתם של הראל וכהן לחייל הקרבי: 'שנשקפת לו בעת מילוי תפקידו סכנת מוות'. ראו: עמוס הראל וגילי כהן, 'צה"ל מתלבט: מיהו לוחם?', הארץ, 24 באוגוסט 2012, עמ' 7.
- 7 בחירת האירועים תוסבר בהמשך.
- 8 בעיקר החל בשנות התשעים של המאה ה-20 ולנוכח העלייה בהכרה במשקלה של התקשורת וביכולתה להשפיע על כל תחומי החיים, החלו גם חוקרים ישראלים, שמושאי מחקרם הם יחסי חברה-צבא, לדון גם ביחסי הגומלין המתקיימים בין התקשורת ובין העניינים הצבאיים (הצבא, המלחמה והביטחון). ראו למשל: אודי לבל (עורך), ביטחון ותקשורת: דינמיקה של יחסים, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה בוקר 2006; יורם פרי, 'שינויים קוסמטיים או שינויים מהותיים? יחסי תקשורת-ביטחון בראשית המאה העשרים ואחת', מסגרות מדיה, 1 (2007), עמ' 143-158.

יחסי הגומלין בין צבא, חברה ותקשורת בישראל

המאמר מתמקד במקרי בוחן מהמציאות הביטחונית הייחודית למדינת ישראל: מדינה בעלת משטר דמוקרטי, המצויה בסכסוך ביטחוני ממושך. מצב זה הוא קרקע פורייה למתחים מסוגים שונים ומשפיע על אופייה של החברה הישראלית במידה ניכרת. הספרות הענפה שעוסקת בחברה הישראלית מתארת אותה כ'חברה במצור', בעלת מגטילות של ציבור לוחם (לעתים מיליטריסטי) וכנתונה במתחים ביטחוניים משתנים.⁹

במצב הביטחוני בישראל היה הממסד הביטחוני למרכזי בחיי המדינה. האמון שצה"ל זוכה לו בסקרי דעת קהל רב מזה שרוב היהודים בישראל נותנים במסדות אחרים.¹⁰ למעשה, צה"ל והשירות בו היו ונותרו אחד הסמלים החשובים ביותר, אם לא החשוב מכולם, של הלאומיות הישראלית.¹¹ כאמור, צה"ל בכלל, והייליו בפרט, הם מקור לגאווה לאומית וסמל עבור החברה הישראלית. צה"ל גם נחשב מקור לאתוסים ולתפיסות חברתיות ותרבותיות בישראל: מי שייך לקולקטיב ומי מודר ממנו, מהי צורתה הנכונה של ה'גבריות' וה'ישראליות', מיהו אזרח 'טוב' ועוד.¹²

תקופה ארוכה ובעיקר עד מלחמת יום הכיפורים (1973) היתה גם התקשורת הישראלית מגויסת ושיתפה פעולה עם השלטון. ההישגים הצבאיים, בעיקר במלחמת ששת הימים (1967), חיזקו את האמונה העיוורת בכוחה הצבאי של המדינה וגם ביכולתה של ההנהגה הפוליטית והצבאית, והחלישו נקיטת עמדות ביקורתיות כלפיהן.¹³ בתקופה זו העיתונאים לא תפסו את תפקידם כמבקרי השלטון, ולכן היו מוכנים לקבל על עצמם מרצון שורה של הגבלות כדי לשמור על ביטחון המדינה.¹⁴ העיסוק בנושאי צבא וביטחון התמקד בדיווח,

- 9 אורי בן-אליעזר, 'מאומה במדים לצבא פוסט מודרני', תרבות דמוקרטית, 4-5 (2001), עמ' 55-97; דן הורוביץ ומשה ליסק, מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה בעומס-יתר, עם עובד, תל אביב 1990; ברוך קימרינג, 'מיליטריזם בחברה הישראלית', תיאוריה וביקורת, 4 (1993), עמ' 123-140.
- 10 גד ברזילי, דמוקרטיה במלחמות: מחלוקת וקונסנזוס בישראל, ספרית פועלים, תל אביב 1992; אפרים יוכטמן-יער, 'דרגת אמינותה של העיתונות בקרב הציבור', ספר השנה של העיתונאים – 1989, אגודת העיתונאים, תל אביב 1989, עמ' 59-65; מרטין שרמן ושכתאי שריבט, 'תקשורת וביטחון לאומי: תפקודה של העיתונות הישראלית בעיני הציבור הישראלי', בתוך: לבל (עורך), ביטחון ותקשורת, עמ' 239-260.
- 11 עפרה מייזלס, 'השירות הצבאי כמרכיב מרכזי ב"חוויה הישראלית"', סקירה חודשית, 8-9 (1993), עמ' 3-20; איל בן-ארי ועדנה לוי-שרייבר, 'בינוי גוף, בינוי אופי ובינוי אומה: המגדר והשירות הצבאי בישראל', תרבות דמוקרטית, 4-5 (2001), עמ' 99-130.
- 12 על מקום הגבריות בחברה הישראלית לאור האתוס הצבאי ועל השינוי שמחוללים מיעוטים אתניים, תרבותיים וחברתיים בתדמית המקובלת שיצר הצבא ראו למשל: בן-ארי ולומסקי-פדר (לעיל הערה 1), עמ' 255-286.
- 13 יחיאל לימור, 'תקשורת ההמונים בישראל', בתוך: אפרים יער וזאב שביט (עורכים), מגמות בחברה הישראלית, ב, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2003, עמ' 1101-1117.
- 14 גד ברזילי, 'תקשורת המונים ומלחמות', קשר, 10 (1991), עמ' 25-32; יחיאל לימור ורפי מן, עיתונאות: איסוף מידע, כתיבה ועריכה, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1997.

מ'לוחם' ל'בן של אמא'?

ואילו תפקידי הפרשנות והביקורת הוזנחו. באותה תקופה נתגבשה מסורת שהמשיכה שנים רבות, ולפיה נושאי חוץ וביטחון הם 'פרות קדושות' שמחוץ למעגל הוויכוח הציבורי.¹⁵ התקשורת העצימה את המיתוס של צה"ל, בעיקר לאחר ההישגים במלחמת ששת הימים, וכך חיזקה את מעמדו הציבורי. העובדה כי היתה רציפות פרסונלית בשני הממסדים, הביטחוני והתקשורתי, מאז תקופת היישוב הקלה את המשך הקשרים בין הממסדים.¹⁶ נראה כי לדפוסים הראשונים שנוצרו בעשורים הראשונים בתחום יחסי צבא-חברה-תקשורת בישראל היתה השפעה ארוכת טווח. אולם גם בתחום זה חלו שינויים הדרגתיים ומהותיים.

שינויים ומגמות ביחסי צבא-חברה-תקשורת בישראל

כאמור, לאחר מלחמת ששת הימים היה מעמדו של צה"ל בחברה ובתקשורת הישראלית מרכזי ואיתן, אך החלו להיווצר בו בקיעים בעקבות מלחמת יום הכיפורים. כפי שנכתב באריכות במחקרים רבים, המלחמה הביאה לכרסום באמון הציבור במערכת הביטחון והחל תהליך הדרגתי של 'שחיטת פרות קדושות'.¹⁷ ההתרופפות בקונצנזוס הלאומי גרמה לירידה ביוקרת הממסד הביטחוני בכללותו ולנכונות של החברה והאקדמיה לבחון את הממסד הביטחוני באור ביקורתי.¹⁸

היבטים אלו באו לידי ביטוי גם בתקשורת. מרבית החוקרים טוענים שמלחמת יום הכיפורים היא נקודת ציון במעבר מתקשורת מגויסת לתקשורת ביקורתית. ערב המלחמה נמנעה התקשורת ממתן פומבי לעדויות על הכנות במדינות ערב למלחמה נגד ישראל, מתוך הנחה כי הימנעות מביקורת תסייע לביטחון הלאומי.¹⁹ לאחר המלחמה החלה הכאה

15 כך, למשל, הרגשתו החוזרת של בן-גוריון כי האיום הקיומי על מדינת ישראל שריר וקיים סייעה לו לשמר את דפוסי הפעולה הללו מול התקשורת בנושאי ביטחון. לפיכך לא התקיים דיון ציבורי על דפוסי הפעולה התקשורתיים 'תחת אש', וההסדרים המאולתרים של ימי מלחמת השחרור (כגון תקנות ההגנה לשעת חירום והצנזורה הצבאית) היו לעקרונות קבועים שליוו את קשרי השלטון מול התקשורת בעשורים הבאים.

16 דן כספי ולימור יחיאל, המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל 1948-1990, עם עובד, תל אביב 1992, עמ' 140.

17 יורם פרי, 'יחסי חברה-צבא בישראל במשבר', מגמות, לט, 4 (1999), עמ' 375-399; דן הורוביץ ומשה ליסק, 'דמוקרטיה וביטחון לאומי בסכסוך מתמשך', בתוך: בני נויברגר ואילן בן-עמי (עורכים), דמוקרטיה וביטחון לאומי בישראל: מקראה, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1996, עמ' 73-115.

18 זאב רוזנהק, דניאל ממן ואיל בן-ארי, 'הסוציולוגיה של חקר צבא, צבאיות ומלחמה בישראל, מרכזיות מקומית ושוליות עולמית', בתוך: אלהאג' ובן-אליעזר (עורכים), בשם הביטחון, עמ' 185-214.

19 הלל נוסק ויחיאל לימור, 'הצנזורה הצבאית בישראל: פשרה זמנית מתמשכת בין ערכים מתנגשים', בתוך: דן כספי ויחיאל לימור (עורכים), אמצעי תקשורת המונים בישראל: מקראה, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1998, עמ' 362-391; יורם פרי, 'שינוי השיח הביטחוני בתקשורת והתמורות בתפיסת האזרחות בישראל', תרבות דמוקרטית, 4-5 (2001), עמ' 233-265.

על חטא. התקשורת עשתה חשבון נפש ובעקבותיו שינתה את יחסה למסד והחלה לדון בגלוי, לעתים בביקורת, בנושאי ביטחון.²⁰

סוף שנות השמונים סימנו את המשך המגמה הזאת, והיא הגיעה לשיאה בעיקר במהלך שנות התשעים. בתקופה זו חלה ירידה בתחושת האיום הקיומי בישראל. תהליכי השלום (בייחוד הסכם השלום עם ירדן והסכמי אוסלו) אשר תפסו תאוצה בשנות התשעים היו בין הגורמים שתרמו לתחושה זו. החשש מפני פרוץ מלחמה נראה לרבים פחות מוחשי מבעבר, והנושא הביטחוני החל לאבד מחשיבותו.²¹ גם תחושת העייפות ממלחמות נתנה את אותותיה בתקופה זו. הלך רוח זה בא לידי ביטוי בחוסר נכונות להילחם או להשלים עם מספר גבוה של נפגעים. תהליכים אלו הקשו על התהוות הסכמה ציבורית למלחמות.²² נוסף על כך, אירועים כמו מלחמת לבנון הראשונה (1982), האינתיפאדה הראשונה (1987), מציאות של 'שגרה אפורה' ובכללה השהייה המתמשכת של צה"ל ברצועת הביטחון (1985-2000), ריבוי תאונות אימונים ותאונות מבצעיות²³ – כל אלו תרמו להתעצמות המגמה הביקורתית ולירידה באמון הציבור במערכת הביטחון. אירועים אלו נתפסו בציבור ככישלונות של צה"ל והביאו לחיזוק התלונות כלפיו ולהיחלשות מתמשכת של מעמדו.²⁴

כך כבד עם ערעור אתוס הביטחון, ובהשפעת תהליכים דומים בעולם המערבי כולו, החלה מערכת ערכים חדשה לצבור תאוצה בקרב החברה הישראלית. מאז שנות השמונים, וביתר שאת בשנות התשעים, החלה החברה הישראלית לאבד את אחידותה כחברה אחת, מגובשת ומאוחדת סביב אתוסים ואידאליים משותפים, והיתה למצבור של קהילות. למעשה, בתקופה זו עברה החברה הישראלית שני תהליכים מקבילים: מצד אחד, חלקים בחברה הישראלית החלו לאמץ ערכים פוסט-לאומיים, חילוניים, אינדיבידואליסטיים, אוניברסליים ודמוקרטיים, ערכים שהם חלק ממגמה גלובלית פוסט-ציונית; מצד שני, חלקים אחרים בחברה הישראלית חזרו לערכים נאו-לאומיים, מקומיים, המדגישים זהות מקומית-פרטיקולרית, שהיא נאו-ציונית במידה רבה. אורי רם מכנה זאת 'עולמקומיות' (עולמי ומקומי). במצב זה, מגמות עולמיות ומגמות מקומיות מחלישות בוזמנית את יחידת הארגון והזהות המרכזית, קרי מדינת הלאום. המגמות הגלובליות-עולמיות שוחקות את מדינת הלאום מצד מערכות-על לאומיות, טכנולוגיות, פיננסיות, תקשורתיות ועוד.

20 ברזילי, דמוקרטיה במלחמות; דינה גורן, תקשורת ומציאות: מושגי יסוד בתקשורת המונים, כתר, ירושלים 1993; נוסק ולימור (לעיל הערה 19), עמ' 362-391.

21 יורם פרי, "הפוטש הדמוקרטי" בבחירות 1999, בתוך: אלחאג' ובן-אליעזר (עורכים), בשם הביטחון, עמ' 125-144.

22 ברזילי, דמוקרטיה במלחמות.

23 למשל אסון צאלים א' (17 ביולי 1990), אסון צאלים ב' (5 בנובמבר 1992), רולטת הרשת (21 ביולי 1992), אסון הכבל (10 באוגוסט 1992), אסון המסוקים (4 בפברואר 1997), אסון השייטת (5 בספטמבר 1997) ועוד.

24 פרי (לעיל הערה 17), עמ' 375-399.

מ'לוחם' ל'בן של אמא'?

מאיך גיסא, המגמות המקומיות, המעצימות תחושות הזדהות עם זהויות אתניות, דתיות, תרבותיות ואחרות, שוחקות את הזהות הלאומית. יחד, שתי המגמות מחלישות את המאחד-והמלכד וגורמות לפיצול הזהות הקולקטיבית.²⁵

מגמה זו התעצמה נוכח הצמיחה הכלכלית המהירה בישראל באותה תקופה, שבעטיה הצטרפה ישראל לקבוצת המדינות המתועשות. צמיחה זו בשילוב מגמת ההפרטה שצברה תאוצה הביאו, בין השאר, לשינוי יחסה של החברה הישראלית למדינת הרווחה ולמדיניות כלכלית-חברתית בכללותה.²⁶ לפיכך, גם בתחום זה נחלשו מאוד מושגים קולקטיביסטיים והתעצמו מגמות אינדיבידואליסטיות, והן כרסמו בזהות החברה וביחסה לצה"ל. היבטים אלו באו לידי ביטוי בכל תחומי החיים של החברה הישראלית: תקשורת (פתיחת ערוצים מסחריים ברדיו ובטלוויזיה), בריאות, רווחה, הפרטת קרקעות ועוד.²⁷

נראה אם כן שבחילופי המאות ה-20 וה-21 עברה החברה הישראלית שינוי רדיקלי, מהיותה חברה קולקטיביסטית בראשיתה, לחברה אינדיבידואליסטית יותר בשנות התשעים. בעשור הראשון של המאה ה-21 זהות זו נהיית מורכבת יותר, זהות שמשמשים בה בערוביה רכיבים עולמיים ורכיבים מקומיים.²⁸

הגישה החדשה עוררה את השיח האנטי-מיליטריסטי ואת הקולות הביקורתיים כלפי הצבא²⁹ ואף את עליית מעמדם של ערכים אינדיבידואליסטיים כצה"ל עצמו.³⁰ לא עוד דגש על טובת הכלל אלא על טובת הפרט. דוגמה בולטת לכך היא הנטייה של חיילים לשרת בצבא מתוך המחשבה של 'מה השירות הצבאי יכול לתרום לי?', בניגוד לקו החשיבה המנחה בעבר שהיה 'כיצד אוכל אני לתרום למדינה?'. זו אינה תופעה ייחודית לחברה הישראלית, אלא תופעה שאופיינית לחברה המערבית המודרנית.³¹ ביטוי נוסף לתופעה זו היא מעורבותם של הורים בשירות הצבאי של ילדיהם, בעיקר למן שנות התשעים. בניגוד להורי החיילים בעבר, ההורים הם ברובם ילידי ישראל, שירתו בצבא (לעתים גם כחיילי

25 אורי רם, 'בין המשק והנשק: ישראל בעידן ה"עולמקומי"', סוציולוגיה ישראלית, ב, 1 (1999), עמ' 145-99.

26 יגיל לוי, עדנה לומסקי-פדר ונועה הראל, 'מ"צבאיות נתינית" ל"צבאיות חזונית": פניה המשתנות של הצבאיות בישראל', המרחב הציבורי: כתב עת לפוליטיקה וחברה, 1 (2007), עמ' 89-116; רם (לעיל הערה 25), עמ' 145-99.

27 רם, שם, עמ' 145-99.

28 אורי בן-אליעזר, מלחמותיה החדשות של ישראל: הסבר סוציולוגי-היסטורי, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2012, בחלק גדול מהספר.

29 לוי, לומסקי-פדר והראל (לעיל הערה 26), עמ' 89-116; רם (לעיל הערה 25), עמ' 145-99.

30 יואב פלד וגרשון שפיר, מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2005, בחלק גדול מהספר.

31 יעל ישי, בין גיוס לפיוס: החברה האזרחית בישראל, כרמל, ירושלים 2003; אליהוא כ"ץ ואחרים, תרבות הפנאי בישראל: תמורות בדפוסי הפעילות התרבותית 1970-1990, מכון גוטמן למחקר חברתי שימושי, ירושלים 2000, הרעיונות בדבר השינויים בחברה הישראלית עוברים כחוט השני בשני המחקרים; פרי (לעיל הערה 19), עמ' 233-265.

מילואים), מכירים היטב את מערכת הביטחון ואינם נרתעים מעימות עמה.³² הורים אלו חשים שיש להם זכות מלאה להביע את דעתם על התנהלותה של המערכת הצבאית ואינם חוששים להביע דעות אלו.³³

השינויים ביחס לממסד הביטחוני באו לידי ביטוי גם בתחום התקשורת. מלחמת לבנון הראשונה חיזקה את המגמה הביקורתית בתקשורת,³⁴ ובמהלך האינתיפאדה הראשונה היא החריפה עוד יותר. בתקופה זו יצאה התקשורת גם נגד הצבא עצמו לבד מהממסד הפוליטי-ביטחוני.³⁵ ביקורתיות זו הגיעה לשיא בשנות התשעים, שבהן חלק נכבד מהסיקור התקשורתי בתחום הביטחון היה בעל אופי ביקורתי.³⁶ נוסף על כך, הסיקור הביקורתי התמקד ברמות הפיקוד הגבוהות יותר – במפקדים ובצה"ל כארגון. סיקור אזהר יותר נשמר עדיין לחייל הפשוט.³⁷ זהו תהליך שמשקף שינוי כלל-עולמי, ובו התקשורת מתעניינת יותר באדם הפשוט מאשר במנהיגים ובמקבלי ההחלטות.³⁸ בהיבט הישראלי, ההתמקדות בפרט נבעה בין השאר מהשינוי המואץ שעבר על מוסד התקשורת בישראל באותה תקופה – התרחבות ניכרת של ערוצי תקשורת (למשל כניסת ערוץ 2) ומעבר לעסק המונע משיקולי רווחיות. שינויים אלו הובילו לתחרות גוברת בשדה שהיה בעבר בשליטה של ערוצים בודדים. גורם נוסף שהשפיע על תהליך זה היה כניסתה של כרמלה מנשה לזירת הכתבים הצבאיים. מנשה עיצבה תפקיד שונה משנתפס עד כה. היא ראתה בסיקור הצבאי תחום שהוא שווה לכל תחום אחר שעומד לסיקור והתמקדה בסיפורו של

32 גיתה סופר, לאה קסן, ותמה שוחט, 'המשפחה כ"כן שיגור' – משמעות גיוס הבן הבכור לצבא במשפחה הישראלית של שנות השמונים והתשעים', חברה ורווחה, יג, 4 (1992), עמ' 351-365. גם צה"ל עצמו מודע לנטייה זו ומאמצע שנות התשעים משתף את ההורים יותר: מעמיד לרשותם את מספרי הטלפונים הניידים של מפקדים, מזמין אותם לימי הורים ועוד.

33 גם היחס לשכול, לנופלים עצמם ולהוריהם, לתרבות ההנצחה ועוד עבר שינוי משמעותי בתקופה זו. ראו למשל: שלי גפן-קושילביץ, "מהקרבה לקורבן": תפקוד התקשורת בסיקור השכול באסונות צבאיים, בתוך: לבל (עורך), ביטחון ותקשורת, עמ' 284-309; גדעון דורון ואודי לבל, פוליטיקה של שכול, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2003; לוי, לומסקי-פדר והראל (לעיל הערה 26), עמ' 89-116; יגיל לוי, מי שולט על הצבא: בין פיקוח על הצבא לשליטה בצבאיות, אשכולות ומאגנס, ירושלים תשע"א, עמ' 137.

34 גד ברזילי, 'תקשורת המונים ומלחמות', קשר, 10 (1991), עמ' 25-32; גורן, מושגי יסוד בתקשורת המונים.

35 אודי לבל, 'עימות או תלות הדדית? יחסי ביטחון ותקשורת במלחמה ובשגרה: מסגרת עיונית', בתוך: לבל (עורך), ביטחון ותקשורת, עמ' 13-47; נוסק ולימור (לעיל הערה 19), עמ' 362-391; פרי (לעיל הערה 19), עמ' 233-265.

36 נוסק ולימור (לעיל הערה 19), עמ' 362-391; פרי (לעיל הערה 19), עמ' 233-265.

37 ציפי ישראלי, 'חיל האוויר והתקשורת: ניתוח היחסים בין חיל האוויר לעיתונות הכתובה בשנים 1977-1997 לאור תאונות אוויריות בחיל האוויר', עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2000, עמ' 209-226.

38 תמר ליבס וזהר קמפף, 'שחור, לבן וגוונים של אפור: פלסטינים בתקשורת באינתיפאדה השנייה', מסגרות מדיה, 1 (2007), עמ' 1-26.

החייל הפשוט ומעמדו מול המערכת הצבאית.³⁹ עם זה דפוס הטיפול התקשורתי הישן, הפטריוטי, של שיתוף פעולה והתגייסות של התקשורת מרצון למען הנושא הביטחוני, לא נעלם לחלוטין גם בתקופה זו. הוא ניכר בעיקר בעתות משבר (דוגמת מלחמת המפרץ 1991). במצבים מעין אלו חשה התקשורת שעליה לסייע לליכוד השורות הלאומי, לגיבוש הקונסנזוס ולהעלאת המורל, ולהימנע מביקורת יתר.⁴⁰

בעשור הראשון של המאה ה-21 התרחשו אירועים שהיתה להם השפעה על יחסי צבא-חברה-תקשורת בישראל. אירועים אלו השיבו את השיח הביטחוני בישראל, ובגרסה חדשה. עם כישלון ועידת הפסגה בקמפ דייוויד ופרוץ האינתיפאדה השנייה נקטעה האופוריה של 'מזרח תיכון חדש' והשיח הביטחוני חזר. בתקופה זו התעצבה שוב התפיסה כי נגזר על החברה הישראלית להיות 'חברת מאבק'. אישים פוליטיים-ביטחוניים החלו לעשות שימוש במסגרת מושגים דטרמיניסטית כמו 'המשך מלחמת השחרור', 'המלחמה על הבית' ועוד. השלום נתפס כמקסם שווא, והסכסוך – כחסר פתרון.⁴¹ ישראל נידונה בעתיד הנראה לעין לחיות על חרבה, ומה שנותר הוא להכיל את הסכסוך וללמוד לחיות עמו.⁴² נטייה זו התחזקה עם הנסיגה מרצועת עזה (2005), התקפות הטילים על אזור עוטף עזה, מלחמת לבנון השנייה ומבצע 'עופרת יצוקה'.⁴³ לדברי אורי בן-אליעזר, אירועים אלו העבירו את ישראל ממצב של שלום פוטנציאלי למצב של מלחמה ותרמו להתפתחות המסקנה כי 'אין פרטנר לשלום', ועל כן יש לפתור את האלימות הפלסטינית בכוח בלבד. פרשנות זו היתה משותפת לישראלים רבים, ובכלל זה להנהגות המדיניות ולמפקדי הצבא. למעשה, רב הציבור תמך בדרך התגובה.⁴⁴

גם הסיקור התקשורתי נהיה מורכב יותר בעשור זה. מצד אחד, סיקור מתגייס מרצון לתמיכה בצבא (או בשלטון) ומשתף פעולה אתו, ומצד שני ביקורתי.⁴⁵ רוב החוקרים טוענים שלפחות בשלבים הראשונים של האינתיפאדה השנייה התגייסה התקשורת למען הממסד הפוליטי-ביטחוני ונרתמה להפיץ את הנרטיב הישראלי, ולפיו מדובר במאבק על עצם הקיום הלאומי שמוסגר כ'מאבק על הבית'. לפיכך מיעטה התקשורת לסקר את מעשי

39 אביתר בן-צדף, "גם אני אהיה פעם כתבת מיתולוגית", על כתבות (לעומת כתבים) לענייני צבא בישראל בסוף המאה העשרים, פתוח, 4 (2000), עמ' 205-222.

40 פרי (לעיל הערה 19), עמ' 233-265.

41 לוי מציין בהקשר זה כי האינתיפאדה השנייה החזירה במידה רבה גם את שיח השכול לדפוס השמרני של העבר. לדבריו, קולות המחאה היו מינוריים, הם לא גיבשו מסה קריטית והופיעו רק בשנה הרביעית לחימה. מחאת המשפחות אמנם לא הציגה את הקרבן בגאווה ובהשלמה, אך היא גם לא ערערה על צדקת המלחמה. לוי, מי שולט על הצבא, עמ' 141.

42 פרי (לעיל הערה 8), עמ' 143-158.

43 לוי, מי שולט על הצבא, עמ' 141.

44 בן-אליעזר, מלחמותיה החדשות של ישראל.

45 הלל נוסק ויחיאל לימור, 'צבא ותקשורת במאה העשרים ואחת: לקראת דגם חדש של יחסים'. בתוך: אורי לבל (עורך), ביטחון ותקשורת, עמ' 69-100.

הצבא ואת סבלם של הפלסטינים.⁴⁶ אולם ככל שהתארכה האינתיפאדה ופחתו פיגועי הטרור החלה להתפרסם גם ביקורת על הפעילות הצבאית (כגון ריבוי מקרי הרג של ילדים פלסטינים) ועל המדיניות הממשלתית.⁴⁷ תמונה דומה עלתה גם במלחמת לבנון השנייה. כשפרצה המלחמה התלכדה התקשורת מרצון מאחורי המנהיגות ותמכה במהלך המלחמתי. אך ככל שנמשכה המלחמה ועלה מספר הנפגעים, וככל שמטחי הרקטות והטילים שנורו מלבנון על יישובי הגליל והצפון גברו, כך גברה הביקורת התקשורתית. אולם יש להדגיש כי היה מדובר בביקורת טקטית שעיקרה התנהלות הכוחות, ולא בביקורת אסטרטגית-מהותית בדבר מהות המלחמה.⁴⁸ כלקח מהביקורת על תפקוד התקשורת במלחמת לבנון השנייה נסגר בימי מבצע 'עופרת יצוקה', שטח הלחימה כולו לעיתונאים והופעלה צנזורה קפדנית על הסיקור התקשורתי של המבצע. למעשה, בתקופה זו היתה חזרה לרפוס היחסים הישן של יחסי צבא-חברה-תקשורת, רפוס של סגירות תקשורתית במהלך פעילות צבאית.⁴⁹ עם זה, על אף כל האמור לעיל ותיאור השינוי המורכב בערכים וביחס למערכת הביטחון, החברה הישראלית עדיין נחשבת חברה פטריוטית. שיעורי המוטיבציה לשיירות קרבי נשארו יציבים,⁵⁰ גם בשנות התשעים, ורמת האמון הציבורי בצה"ל נשארה גבוהה.⁵¹ נראה, אם כן, כי השינוי ביחסי צבא-חברה-תקשורת מאז מלחמת יום הכיפורים היה הדרגתי והגיע לשיאו בשנות התשעים. האם שינויים אלו משתקפים בהצגת דמותו של החייל הישראלי בתקשורת הישראלית? האם סיקור דמותו משקף את השינוי ביחסה של החברה הישראלית אל צה"ל? כדי לדון בשאלות אלו נבקש לבדוק במחקרנו כיצד מסגרה התקשורת הישראלית את דמותו של החייל הישראלי בשנים 1982-2009, והאם ניתן לזהות מגמות במסגור זה.

המחקר מתמקד בתקופה שעל פי הספרות המקובלת הן בשדה המחקר של יחסי צבא-חברה והן בתחום חקר התקשורת חל בה השינוי המרכזי. כדי לבדוק את שאלת המחקר עקבנו אחרי מסגור דמותו של החייל בתקשורת הישראלית בתקופה זו. ממצאי המחקר עולה תמונה מורכבת: במצבי משבר, כאשר תחושת האיום גוברת והלחימה נתפסת כמוצדקת, גם התקשורת נוטה לרפוסים מוכרים וישנים יותר וממסגרת את דמותו של החייל בדפוסים מסורתיים, כפי שנהגה בעבר. כאשר אין תחושת משבר והחברה אינה

46 נוסק ולימור (לעיל הערה 45), עמ' 69-100; פרי (לעיל הערה 10), עמ' 143-158.

47 ליבס וקמפף (לעיל הערה 38), עמ' 1-26; פרי (לעיל הערה 19), עמ' 233-265.

48 פרי (לעיל הערה 8), עמ' 143-158; מלחמה עד הרגע האחרון: התקשורת הישראלית במלחמת לבנון השנייה, קשב — מרכז להגנת הדמוקרטיה בישראל, ירושלים 2007, כל הדוח.

49 יחיאל לימור והלל נוסק, 'הצנזורה הצבאית בישראל: תמונת מצב בראשית העשור השני של המאה העשרים ואחת', מחקרים בפוליטיקה ישראלית, ד' (2011), עמ' 223-254.

50 יעל שור וברוך נבו, החוזה בין צה"ל לחברה הישראלית: שירות החובה, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2002. ראו בעיקר טבלאות ונתונים בעמ' 58-76.

51 על אף התנודות הקלות במעמדו במהלך השנים, מידת האמינות של צה"ל בציבור היהודי הישראלי נמצאת במקום הראשון באופן עקבי על פי מדרג הדמוקרטיה של המכון הישראלי לדמוקרטיה.

מ'לוחם' ל'בן של אמא'?

מרגישה מאוימת, גם התקשורת עוברת לרפוסים חדשים יותר, המוכרים משנות התשעים ותחילת שנות האלפיים, וממסגרת את דמותו של החייל על פי תפיסות אלו. לא מדובר במגמה חד-כיוונית, אלא בתהליך שניתן לראות בו כיצד היבטים מסוימים בדמות החייל גוברים לעתים על צדדים אחרים באותה דמות, ולעתים המגמה הפוכה. נבקש לטעון, דרך ממצאי המחקר, כי התמונה אינה שחור ולבן, אלא בעלת גוונים רבים: בתקופות שונות אפשר לזהות ניואנסים בדמותו של החייל הישראלי כפי שהיא משתקפת בתקשורת. דמותו היא דמות אחרת בכל פעם ולעתים מתגלה דמות מורכבת.

מערך המחקר

אוכלוסיית המחקר

המחקר הנוכחי התבסס על ניתוח תוכן בשני עיתונים: הארץ, המוגדר כעיתון איכות, וידיעות אחרונות, שנחשב לעיתון הנפוץ במדינה בתקופת המחקר. הארץ רכש לעצמו דימוי אליטיסטי, בין השאר בזכות היותו במת שיח לאליטות בישראל וכלי חשוב לעיצוב השקפת עולמן. הוא נחשב כלי תיווך בין הציבור הרחב לשלטון, אך גם, ואולי בעיקר, בין האליטות השונות.⁵² מחקרים הצביעו על כך שהסיקור בהארץ נמנע מתיאורים אמוציונליים וסנסציוניים ונוטה יותר לאירוני ולראליסטי.⁵³

משנות השבעים ואילך, ובכלל זה במהלך תקופת מחקרנו, ידיעות אחרונות הוא העיתון הנפוץ בישראל. בעידן התקשורת האלקטרונית היה ידיעות אחרונות לעיתון טלוויזיה מובהק. דהיינו, השינויים שעברו על העיתון כללו תמצות הטקסט, הגדלת נפח החומר המצולם ועריכה ססגונית המתאימה לאוכלוסייה מגוונת.⁵⁴ אוריינטציית הרווח הביאה את בעלי העיתון ועורכיו לפתח ולטפח אב טיפוס של עיתון עממי, פלורליסטי, המפרסם מגוון רחב של דעות ופונה לשכבות אוכלוסייה רחבות.⁵⁵

לדוגמה מייצגת ראו: תמר הרמן ואחרים, מדד הדמוקרטיה הישראלית 2011, הספרייה לדמוקרטיה: <http://www.idi.org.il/media/518016/democracy%20ivrit.pdf> (אוהזר בפברואר 2013), בעיקר תרשימים בעמ' 63.

52 דן כספי ויחיאל לימור, המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל 1948-1990, עם עובד, תל אביב 1992, עמ' 55.

53 רפאל ניר ויצחק רועה, 'דרכי ציטוט בדיווח החדשותי בעיתונות הישראלית', בתוך: עוזי אורנן, רינה בן-שחר וגדעון טורי (עורכים), העברית שפה חיה: קובץ מחקרים על הלשון בהקשריה החברתיים-תרבותיים, אוניברסיטת חיפה, חיפה 1992, עמ' 189-210; רועה, אחרת על התקשורת, עמ' 39-58.

54 כספי ולימור, המתווכים, עמ' 61; עוז אלמוג, פרידה משרוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית, אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן, חיפה ואור יהודה 2004, עמ' 119.

55 כספי ולימור, המתווכים, עמ' 61.

הבחירה בשני העיתונים, השונים במהותם ובאופיים, נבעה מהתפיסות המנוגדות שעולות מהספרות המחקרית באשר לדרך התפקוד של עיתונות איכות ועיתונות פופולרית במלחמות ובמשברים. מצד אחד, יש הטוענים כי במלחמות העיתונות הפופולרית מפחיתה את הביקורת ומפגינה יתר תמיכה במקבלי ההחלטות, ואילו העיתונות האיכותית נוקטת עמדות ביקורתיות.⁵⁶ מצד שני, מחקרים שהתמקדו בישראל הצביעו על כך שבעת משבר מצטמצמים ההבדלים בין שני סוגי העיתונים והם נוטים לבטא אידאולוגיה של קונסנזוס.⁵⁷ לפיכך בדקנו אם קיימים הבדלים בין הארץ לידיעות אחרונות באשר לדמותו של החייל הישראלי.

תקופת המחקר

המחקר נפתח בשנות השמונים, תקופה שבה על פי הספרות שנסקרה לעיל החלו שינויים ביחסי צבא-חברה-תקשורת בישראל, ומסתיים בסוף העשור הראשון של המאה ה-21. מאחר שמדובר בתקופה ארוכה, של שלושה עשורים, השלב הראשון היה לארגן ולאפיין את רצף האירועים הביטחוניים שאירעו במהלכה. אנו התמקדנו דווקא בדמותו של החייל הלוחם הקרבי, ולכן כללו האירועים שנבדקו היבט ברור של לחימה ונוכחות של יריב חיצוני מוגדר.⁵⁸ אולם לבר מהמכנה המשותף הזה כללה הבחירה גם אירועים ביטחוניים בעצמות ובמשכים שונים, ובמספרים משתנים של נפגעים. כלומר, נכללו הן אירועים 'גדולים' עם נפגעים רבים או בהיקף לחימה משמעותי, והן אירועים 'קטנים', בעלי היקף מצומצם של לחימה או נפגעים. לפיכך נוצרו שתי קטגוריות של אירועים שבדקנו: אירועים בעצימות גבוהה – אירועים אלו היו בדרך כלל מרוכזים ונמשכו תקופה קצרה יחסית: מלחמת לבנון הראשונה (תקופת הלחימה בעצימות גבוהה – יוני-ספטמבר 1982), מבצע 'צינור חשמל',⁵⁹ מבצע 'חוק וסדר',⁶⁰ מבצע 'כחול וחום',⁶¹

- 56 יעלי בלוך-אלקון, 'עיתונות, דעת קהל ומדיניות-חוץ במשברים בינ"ל: מדיניות ארה"ב בבוסניה (1992-1995)', חיבור לתואר דוקטור, אוניברסיטת בראיילן, רמת גן תשס"ג, עמ' 188.
- 57 רפאל ניר ויצחק רועה, 'סיקור האינתיפדה בעיתונות הישראלית: עיתונים פופולאריים ואיכותיים נוקטים רטוריקה של קונפורמיות', בתוך: כספי ולימור (עורכים), אמצעי תקשורת המונים בישראל, עמ' 705-718; גפן-קושילביץ (לעיל הערה 33), עמ' 284-309.
- 58 ולא אירועי שיטור או עימותים עם אזרחים כמו אירועי ההתנתקות בשנת 2005, או פעולות בשטחים בתקופת האינתיפאדות.
- 59 ב-17 בפברואר 1986 בעקבות חטיפת שני חיילי צה"ל (רחמים לוי אלשייך ויוסי פינק ז"ל) בידי החיזבאללה פתח צה"ל במבצע 'צינור חשמל'. במהלך המבצע התבצעו סריקות נרחבות בלבנון כדי לאתר את החטופים. שלושה חיילי צה"ל ועשרות מחבלים נהרגו.
- 60 מבצע 'חוק וסדר' התקיים ב-2-5 במאי 1988. במהלכו כוח גדול של צה"ל ביצע סריקות לחיפוש מחבלים ואמצעי לחימה בגזרה המזרחית בלבנון, סביב הכפר מיידון שהיה בסיס לחיזבאללה וממנו יצאו לפיגועים נגד אזור הביטחון. שלושה חיילי צה"ל ו-40 מחבלים נהרגו.
- 61 מבצע 'כחול וחום' נערך ב-9-12 בדצמבר 1988. במהלכו פשט צה"ל על בסיסי מחבלים בלבנון – מפקדתו של אחמד ג'בריל ליד נועיימה מדרום לביירות. במהלך הקרב נהרג מג"ד מגולני, וכן

מ'לוחם' ל'בן של אמא'?

מבצע 'דין וחשבון',⁶² מבצע 'ענבי זעם' (1996),⁶³ מבצע 'לפיד איתן' (1999),⁶⁴ מלחמת לבנון השנייה (2006) ומבצע 'עופרת יצוקה' (2008-2009). אירועים אלו נבדקו במלוא משכם.

אירועים בעצימות נמוכה – אירועים אלו נמשכו בדרך כלל על פני תקופה מסוימת, למשל: מלחמת לבנון הראשונה (תקופת הלחימה בעצימות נמוכה: אוקטובר 1982 – יוני 1985), ושהייתה של ישראל ברצועת הביטחון (1985-2000). אירועים אלו אופיינו בעיקר במצבי שגרת הלחימה שכללו הפוגות בין אירועים ונבדקו מדרגמית: פעמיים בשבוע, בימים שישי וראשון במהלך כל התקופה.

כחלק מהמחקר בדקנו את הטיפול התקשורתי בממד האינפורמטיבי (ידיעות וכתבות).⁶⁵ נכללו עמודי החדשות, המוסף היומי ומוסף השבת. בסך הכול אותרו בתקופת המחקר יותר מ-1,800 פריטים שעסקו בחייל הישראלי.

הניתוח כלל התייחסות הן לטקסט והן לציילומים. יש לציין כי הציילומים היו דומיננטיים בסיקור הנושא. המשמעות היא שהסיפור של החייל הישראלי סופר בראש ובראשונה דרך הציילומים (כפי שנראה בהמשך), ולפיכך העניק להם המחקר משקל רב יותר, בהתאם.

נהרגו עשרה מחבלים ונפגעו יעדי מחבלים רבים. ארבעה לוחמים חולצו בפעולה על-ידי מסוקי קרב.

62 מבצע 'דין וחשבון' (25-31 ביולי 1993) היה מבצע רחב היקף שנועד להפעיל לחץ כבד על ממשלת לבנון, כדי שתסגור את פעילות חיזבאללה. מרבית אזרחי דרום לבנון ברחו לביירות בשל לחץ התקיפות של חיל האוויר. במבצע נהרגו חיילי ישראלי, שני אזרחים ישראלים, 50 מחבלים ו-150 אזרחי לבנון. ב-31 ביולי הושגו הבנות 'דין וחשבון' בין ישראל לחיזבאללה.

63 מבצע 'ענבי זעם' התקיים ב-11-27 באפריל 1996. הוא נועד להפעיל לחץ כבד על ממשלת לבנון, כדי שתסגור את פעילות חיזבאללה. מרבית אזרחי דרום לבנון ברחו לביירות בשל לחץ התקיפות של חיל האוויר. 50 מחבלים נהרגו. במהלך המבצע ירה צה"ל (ב-18 באפריל) בטעות פגז לכיוון כפר כנא. באירוע נהרגו כ-100 אזרחים לבנונים. ב-27 באפריל נחתם הסכם הפסקת אש.

64 מבצע 'לפיד איתן' התקיים ב-7-8 בפברואר 1999 בעקבות הסלמה חריפה בפעילות החיזבאללה וארגוני מחבלים נוספים בדרום לבנון, מתוך הפרות של הבנות מבצע 'ענבי זעם'. בתגובה תקפו מטוסי ומסוקי חיל האוויר מטרות תשתית בעומק לבנון.

65 המחקר התמקד בהיבט החדשותי בעיתונים אלו, וזאת בשל האופי החדשותי של האירועים. לשם כך נבדק כל החומר המערכתי מהחטיבות הבאות: עמודי החדשות – בדרך כלל המעטפת החיצונית של העיתון היומי. בעמודים אלו מתפרסמים הדיווחים העדכניים ופרשנויות; תוספת יומית – מוסף '24 שעות' בידיעות אחרונות, וחלק ב' בהארץ (המכונה לעתים גם עמודי פנים) – כתבות ודיווחים שמאחורי החדשות וכן מדורים שונים, שאינם עוסקים בהכרח בחדשות מידיות; ומוסף השבת – בעיתוני סופשבוע – המחליף את המוסף היומי. נבחנו בעיקר כתבות, ראיונות ופרשנויות לסיכום השבוע שחלף. סוגי הפריטים והגדרותיהם, שלפיהם נעשה הסיווג: ידיעה – הפריט העיתונאי הבסיסי, שעיקרו מידע והוא מאופיין בדרך כלל בקיצור. תבנית זו היא השכיחה ביותר לטיפול באירועים החדשותיים. כתבה וכתבת נושא – כתבות המתמקדות בנושא, באירוע או באתר מסוים, תוך כדי הארת היבטיו השונים. לימור ומן, עיתונאות.

משקל מוגבר ניתן גם לכותרות, זאת בשל אופי מקרה הבוחן. כותרות הן בעלות חשיבות מיוחדת עבור קורא העיתון, שנחשב ל'צרכן כותרות'. כמו כן, את הכותרות מנסה בדרך כלל עורך העיתון, כך שאפשר לראותה כמייצגת את עמדת העיתון⁶⁶ ומשקפת את ההבדלים בין עיתוני איכות לעיתונים פופולריים.⁶⁷

לניתוח תוכן איכותני של הפריטים השתמשנו בשתי תאוריות מתחום התקשורת. התאוריה האחת היא תאוריית סדר היום ואפקט ההבלטה (priming effect). לפי תאוריה זו, אחת ההשפעות החזקות שיש לתקשורת היא יכולתה למקד את תשומת הלב של החשופים אליה לנושאים מסוימים. עקב כך, התקשורת קובעת את סדר היום הפוליטי והציבורי. השפעתה נובעת מעצם העובדה שהיא מכוונת את הקהל שלה לנושאים ש'צריך לחשוב' עליהם ולא ל'מה לחשוב' או 'כיצד לחשוב'. היא בוחרת לעסוק בנושאים מסוימים ולהתעלם מאחרים. המשמעות היא שנושאים הזוכים לסיקור תקשורתי נתפסים כחשובים יותר מן הנושאים הבלתי מסוקרים.⁶⁸ לפיכך בדקנו מה עמד על סדר היום התקשורתי, ואילו היבטים בדמותו של החייל הובלטו בתקופת המחקר.

תאוריה נוספת ומשלימה היא תאוריית המסגור, שמתמקדת בתוכני הסיקור. לפי תאוריה זו, כל אירוע מורכב מאינספור פרטים ויש לו כמה זוויות ראייה, ללא אפשרות להציג את כולם. אירוע עשוי להיות מובן רק אם הוא ממוקם בתוך טווח של קודים חברתיים ותרבותיים ידועים. בתהליך תיאורו של אירוע מגדירה התקשורת ומעצבת את האירועים מחדש וכך היא מבנה מציאות ויוצרת דימויים ומשמעויות.⁶⁹ בתהליך זה התקשורת ממיינת את הנושאים לקטגוריות שונות, מחליטה אילו פרטים להדגיש ומאיזו זווית. בחירה של זווית ראייה אחת ולא אחרת היא בחירה במסגרת מסוימת. כך נוצרות סגירויות של משמעויות באשר לנושאים הנוגעים לערכים מרכזיים של החברה. במקרים מסוימים הסיקור התקשורתי מסדר את האירועים במסגרות קיימות וכך מעניק משמעות לרצף של אירועים.⁷⁰ המחקר בחן את המסגרות הפרשניות שבחרה התקשורת, והאם חלו בהן שינויים בתקופת המחקר.

66 ניר ורועה (לעיל הערה 53), עמ' 189-210.

67 לימור ומן, עיתונאות, עמ' 433-457.

68 דן כספי, תמונות בראש: דעת קהל ודמוקרטיה, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 2001; Bernard Cohen, *The Press and Foreign Policy*, Princeton University, Princeton 1963; Maxwell McCombs and Donald Shaw, 'Structuring the Unseen Environment', *Journal of Communication*, 26, 2 (Summer 1976), pp. 18-23; James Dearing and Everett Rogers, *Agenda-Setting*, Sage, Thousand Oaks, CA 1996, pp. 1-23; Diatram Scheufele, 'Agenda-setting, Priming and Framing Revisited: Another Look at Cognitive Effects of Political Communication', *Mass Communication & Society*, 3 (2000), pp. 297-316.

69 כספי, תמונות בראש.

70 Robert Entman, 'Framing: Towards Clarification of a Fractured Paradigm', *Journal of Communications*, 43, 4 (1993), pp. 51-58; Todd Gitlin *The Whole World is Watching*, University of California Press, Berkeley 1980.

מ'לוחם' ל'בן של אמא'?

נבחנו המטפורות, השימוש באירועים מהעבר, בסמאות, בשמות תואר, וכן באילו מקורות נעשה שימוש: הגורמים המוזכרים בפריט (ישירות או בעקיפין) או אלו שסיפקו את המידע. בשלב ראשון בוצע מחקר פיילוט כדי לאתר מסגרות פרשנות דומיננטיות. ממצאי מחקר הפיילוט סייעו להרכיב רשימת קריטריונים למיון הפריטים וסיווגם. במסגרת המאמר הנוכחי אין ביכולתנו להציג את כלל הקריטריונים שנמצאו, ולכן נתמקד בשלושה קריטריונים מרכזיים:

א. החייל כחלק מהכלל לעומת החייל כפרט – על פי קריטריון זה זיהינו בכל פריט כיצד מוסגר החייל על הציר שבין מסגורו כחלק מקבוצה להיותו פרט בעל מאפיינים ייחודיים. האם ההתייחסות היא לצה"ל, והחיילים המוזכרים הם חלק ממנו ומתוארים כך, ללא מאפיינים אישיים, או שהם בעלי זהות מובחנת? האם המוקד הוא הכלל, שיש להגן עליו וטוב למות למענו, או שהמוקד הוא החיילים הפרטיים, בעלי מאפיינים אינדיבידואליים, קול ייחודי ואישיות ספציפית? האם חשיבותם כפרטים עולה על חשיבותו של הכלל?

ב. החייל כ'לוחם'⁷¹ לעומת החייל כ'שורד' – על פי קריטריון זה זיהינו בכל פריט כיצד מוסגר החייל על הציר שבין מסגורו כדמות אקטיבית, יוזמת, קרבית, לוחמנית, גיבורה, קשוחה, מעין 'רמבו' שנלחם מתוך תחושת שליחות ומוטיבציה, ובין מסגורו כדמות עייפה, פסיבית, מותשת, 'שורדת', ואף כ'ברווז במטווח', דמות המפחדת (לעתים בוכה או מתייפחת), רכה ולא קשוחה, חייל שאינו משרת מתוך מוטיבציה, לא מבין את תכלית פעולתו ופועל מחוסר בררה ומתוך ניסיון לשרוד ולשוב לביתו בשלום.

ג. החייל כ'גבר' לעומת החייל כ'ילד' – על פי קריטריון זה זיהינו בכל פריט היכן מוסגר החייל על הציר שבין דמותו כגבר בוגר ועצמאי, לעתים אף בן זוג ובעל משפחה, הורה לילדים, ובין דמותו כבן להורים ('בן של אמא' ולעתים גם של אבא), ילד השייך להוריו וזקוק להם והם הדואגים לו ומגוננים עליו. יש לציין כי הניתוח שלנו מתבסס על הקונטקסט התרבותי-מקומי הישראלי, כך שייכתן שחוקרות וחוקרים מתרבויות אחרות יזהו מסרים אחרים ומסגור שונה. אולם מכיוון שגם העיתוננים ששימשו אותנו כבסיס המחקר שייכים לאותו קונטקסט תרבותי, סביר כי הניתוח מתאים למסגורם המקורי של הפריטים.

ממצאים

מניתוח הממצאים, על פי הקריטריונים שפורטו לעיל, עולה כי אין רציפות בדומיננטיות של כל קריטריון. לעתים קריטריון אחד או שניים הם הדומיננטיים, ובאירועים אחרים

71 בקריטריון זה השימוש במונח 'לוחם' הוא כמשמעות 'warrior' – חייל הנמצא בסכנת חיים בעת מילוי תפקידו.

בולטים דווקא קריטריונים אחרים, ולהפך. ממצאי המחקר יוצגו בחלוקה כרונולוגית לשלושה עשורים: שנות השמונים של המאה ה-20, שנות התשעים והעשור הראשון של המאה ה-21.

שנות השמונים: החייל הישראלי – גבר לוחם

עשור זה נפתח במלחמת לבנון הראשונה, שהתחילה כמבצע צבאי יזום – 'מבצע שלום הגליל' – והתפתחה למלחמה בעצימות גבוהה (יוני-ספטמבר 1982). לאחר אירועי סברה ושתילה נכנסה המלחמה למצב של סכסוך בעצימות נמוכה.

בתקופה זו אפשר לזהות התחלה של שינויים אטיים והדרגתיים במסגור דמותו של החייל. אם בתחילת התקופה החיילים מוסגרו כדמויות גבריות, כבעלים וכאבות לילדים, בתהליך הדרגתי מתגלים לקראת סוף העשור שינויים בדמותו של החייל – כילד, מפחד ורגיש.

בתחילת שנות השמונים התייחסה התקשורת בעקיבות לצה"ל כאל ארגון וקבוצה וכמעט לא התייחסה לחייל הבודד. המסגור התקשורתי הדגיש את הקולקטיב, ולא את הפרטים המרכיבים אותו. הדבר בא לידי ביטוי הן בכותרות, כמו 'כוח צה"ל', 'כוחות צה"ל', 'צה"ל', והן בצילומים: החיילים מצולמים כקבוצה ואילו החייל כפרט נעדר מהם כמעט לחלוטין.⁷² עקב כך, הקריטריונים האחרים שזיהינו בבירור בתקופות הבאות נעדרים כמעט לחלוטין בתקופה זו. כלומר, מאחר שהתקשורת מיעטה לסקר את הפרט היה קשה לזהות כיצד היא מסגרה את דמותו של החייל עצמו.

הקריטריון הבולט ביותר בתקופה זו הוא הקריטריון הבוחן את דמותו של החייל כלוחם מול מסגורו כשורד. בתקופה זו מוסגרו צה"ל וחייליו כאקטיביים, יוזמים ולעתים קרובות פעילותם מוסגרה כהרואית. כך, למשל, אפשר למצוא ציטוטים רבים ונרחבים של מפקדים: 'על החיילים היה לעבור בדרך לא דרך, בחשיכה, בידיעה שלפניהם עדיין קרב קשה ואכזר, שבמהלכו יצטרכו להכריע'.⁷³ כלומר, התקשורת מסגרה את החיילים כמיומנים ואמיצים, בעלי יכולת לחימה והתמודדות. גם הצילומים בתקופה זו זכו לבולטות גבוהה, לעתים על פני עמודים שלמים. אמנם ההתמקדות היא בכלי הלחימה (בעיקר טנקים), אולם החיילים שנראו בסביבת כלי המלחמה מוסגרו כלוחמים ודמותם נראית 'קרביית', לוחמנית ובלתי פגיעה. דוגמה אופיינית אפשר לראות בצילום גדול של קבוצת חיילים לוחמים מלווה בכיתוב: 'התקדמו תוך לחימה עד האזור שבשליטת הנוצרים מזרחית לביירות, נחים לאחר קרב, כשהם מתבוננים מראש ההר בעיר ביירות שבאופק'.⁷⁴

72 כך למשל, בעמוד השער של מוסף ידיעות אחרונות תחת הכותרת 'המלחמה על שלום הגליל' מופיעה תמונת ענק של טנק ועליו ובצלו חיילים לוחמים מצולמים מרחוק. כלי המלחמה הם המודגשים (צילומי טנקים דומיננטיים) ולא החיילים המפעילים אותם. ידיעות אחרונות, 11 ביוני 1982, עמ' 1.

73 שם, 8 ביוני 1982, עמ' 2.

74 שם, 15 ביוני 1982, עמ' 4.

מ'לוחם' ל'בן של אמא'?

ממצאים אלו קשורים ישירות לקריטריון הבא – הצגת החייל כגבר מול מסגורו כילד. במהלך תקופת המלחמה החייל הישראלי בתקשורת בכירור וחד-משמעית כדמות חזקה וגברית. כך, למשל, במוסף מיוחד של צילומים, בעמוד הראשון מופיעה תמונת ענק של חיילים על כלי מלחמה והם מוצגים כגברים-לוחמים.⁷⁵ מדובר בחייל שהוא אדם בוגר ועצמאי. עם זה, כאמור, הוא אינו פרט, אלא חלק מכלל, ועל כן אינו מקושר לבת זוג או להורים. במקרים הנדירים שהחייל תואר בכל זאת כפרט, הוא מוסגר כמבוגר אחראי. לדוגמה, צילום של חייל הנראה לוחם ומחזיק ילד בידיו. הצילום לווה בכיתוב: 'חייל צה"ל נושא בזרועותיו נער לבנוני'.⁷⁶ יש לציין כי בתקופה זו החיילים המופיעים בעיתונים הם ברובם חיילי מילואים ולא חיילי סדיר. מטבע הדברים הם מבוגרים יותר ולפיכך מוסגרו יותר כגברים ופחות כילדים.

סנוניות ראשונות ורמזים לשינויים שעתידים להתרחש בהמשך במסגור דמותו של החייל אפשר לראות בדרך סיקור המחאה נגד המלחמה בתקופה זו. הכותרות מתארות את דרישת האלפים שהפגינו נגד המלחמה: 'יחזרו הבנים הביתה לפני שיהיה מאוחר'.⁷⁷ כאן הדגש הוא על החיילים כבנים לאימהות, הזקוקים ליד מגוננת של מבוגר ולא כמבוגרים המסוגלים לדאוג לעצמם. כמו כן מושם דגש בסיקור על הסיפור האישי: 'אמא של סרן גוני הורניק ז"ל במכתב להפגנה [...] ניסיתי למנוע מלחמה מסוג זה ונכשלתי – את מחיר הכישלון שילם בני'.⁷⁸ אולם לא מדובר במגמה, אלא אלו היו תופעות בודדות, חריגות ויוצאות מהכלל שרק לימים יהיו לתופעה ברורה.

נראה אם כן שדמותו של החייל הישראלי בתחילת שנות השמונים היא דמות ברורה של גבר, בוגר, חלק מכלל הפועל למען טובת הכלל ולא אינדיבידואל, שהוא לעצמו. אולם ככל שהתארכה המלחמה והיתה לסכסוך בעצימות נמוכה, כך השתנתה דמותו של החייל הישראלי.

מאמצע שנות השמונים ועד תחילת שנות התשעים היתה תקופת רגיעה בלחימה. לחימה שהתקיימה בכל זאת בתקופה זו היתה בדרך כלל לחימתו של חיל האוויר ולא של לוחמים בשטח. לפיכך היתה ירידה חדה בכמות ההתייחסות התקשורתית לדמותו של החייל. אם בכל זאת עמדה דמותו של החייל על סדר היום התקשורתית, היה אפשר לזהות התחלה של שינוי במסגור דמותו. לעתים דמותו מוסגרה כגבר לוחם, חלק מהקולקטיב; לעתים נעה דמותו לכיוון הילד המנסה לשרוד ולשוב לביתו בשלום.

למעשה נראה כי בשנים אלו נוצר דפוס מסגור חדש, ובתקופות של שגרת לחימה ואירועים ביטחוניים בעצימות נמוכה היה הסיקור טכני, קצר, דיווחי, ובדרך כלל ללא

75 שם, 11 ביוני 1982, עמ' 1.

76 שם, 9 ביוני 1982, עמ' 3.

77 שם, 27 ביוני 1982, עמ' 5.

78 שם.

צילום נלווה.⁷⁹ חיילים כמעט לא נכחו בסיקור התקשורת. דוגמה לסיקור אופייני היא: 'מטוסינו תקפו שוב בסיס של אבו נידאל ליד צידון [...] בתוך פחות מ-12 שעות שבו אתמול בבוקר מטוסי חיל האוויר ותקפו בסיס של ארגון אבו נידאל מזרחית לציידון שבלבנון. כל המטוסים שבו בשלום לבסיסם', ללא צילום נלווה וללא דמויות אנושיות.⁸⁰ לעומת זאת, באירועים בעצימות בינונית עד גבוהה, בעיקר כאשר מספר ההרוגים היה רב או במהלך מבצעים צבאיים (למשל במהלך מבצע 'חוק וסדר' ומבצע 'כחול וחום'), החיילים בלטו על סדר היום התקשורתי כפי שנפרט להלן.⁸¹

גם בתקופה זו עסקה התקשורת רק מעט בחיילים כפרטים. צה"ל הוא זה שעמד על סדר היום והוא מוסגר בעיקר כגוף קולקטיבי. גם הכיתוב שנלווה לצילומים באותה תקופה התמקד בכלל ולא בפרטים. כך, למשל, במהלך מבצע 'חוק וסדר' הופיעו צילומים של שיירת טנקים מרחוק מלווים בכותרות כגון: 'חוזרים הביתה';⁸² 'כוח צה"ל הרג 2 מחבלים': שני מחבלים נהרגו אתמול, בהתקלות עם חיילינו, בגזרה המערבית של רצועת הביטחון בלבנון. לכוחותינו אין נפגעים [...] הבחין כוח צה"ל שהיה בפעילות ביטחון שוטף;⁸³ 'כוח גדול של צה"ל פועל בגזרה המזרחית בלבנון';⁸⁴ 'צה"ל סורק את אזור הביטחון';⁸⁵ 'לאחר קרב מיידון – צה"ל חזר הביתה';⁸⁶ 'אחרוני הלוחמים יצאו מלבנון'⁸⁷ ועוד. כלומר, החיילים אינם מוצגים כבעלי זהות מובחנת והסיפור התקשורתי לא מסופר דרך עיניהם אלא מנקודת מבט של צה"ל כארגון וככלל. אי לכך אין צילומי תקריב של החיילים, אלא צילומים של קבוצות חיילים, כלי לחימה וכיוצא באלה.

ובכל זאת, למן אמצע שנות השמונים אפשר להבחין בניצנים של שינוי בהצגתו של החייל כאישיות פרטית. שינוי זה בא לידי ביטוי בשני היבטים: ראשית, התקשורת התחילה להציג את חטיבות צה"ל כבעלות זהות מובחנת, נפרדת מזו של צה"ל כארגון; גולני פעל נגד חיזבאללה מצפון לרצועת הביטחון;⁸⁸ 'בקרוב קשה במיידון [...] כוחות צנחנים, בסיוע שריון, ארטילריה ומסוקי קרב'⁸⁹ ועוד. שנית, הסיקור התקשורתי על נפגעים בפעילות

79 להוציא אירועים שהיו בהם הרוגים, או אז היה הסיקור שונה לחלוטין, כפי שנפרט במחקר המשך על אודות דמות החייל החלל.

80 ידיעות אחרונות, 13 בנובמבר 1989, עמ' 1.

81 יש להזכיר כי מ-1987 עמדה על סדר היום התקשורתי האינתיפאדה הראשונה (1987-1993).

82 ידיעות אחרונות, 4 במאי 1988, עמ' 3.

83 שם, 1 בינואר 1988, עמ' 1.

84 שם, 3 במאי 1988, עמ' 1.

85 הארץ, 3 במאי 1988, עמ' 1.

86 שם, 5 במאי 1988, עמ' 3.

87 שם, עמ' 1.

88 שם, 1 בנובמבר 1987, עמ' 2.

89 ידיעות אחרונות, 5 במאי 1988, עמ' 1.

הצבאית גבר. אם בעבר הסתפקה התקשורת בפרסום שמותיהם של ההרוגים, ללא תמונותיהם וללא התייחסות פרטנית לכל חייל וחייל, עתה עמדו סיפורי החיילים הנפגעים על סדר היום התקשורת. החלו להופיע צילומי ענק של פצועים מפונים לבית החולים, מידע מקיף על הפצועים וההרוגים, כולל צילומיהם, דווח באופן בולט. הלוויות החלו להיות מסוקרות בהרחבה והחלו להופיע עדויות מפי חיילים לפרטי פרטים. כך, למשל, לאחר שנהרגו חיילים הופיעו בעיתונים מסגרות עם מידע מקיף עליהם ותיאור הלוויות בהרחבה. בין השאר נכתב: 'הלך בראש הכוח, ראשון השיב אש [...] ים של כומתות סגולות של חיילי גבעתי כיסה את בית העלמין';⁹⁰ 'רב"ט עומר נהרג על ספינה מול חופי צור';⁹¹ 'סמל יואב [...] נהרג בפשיטת צה"ל מעבר לרצועת הביטחון'.⁹²

גם בקריטריון של הצגת דמותו של החייל כלוחם מול הצגתו כשורד אפשר לראות התחלה של שינוי. כמו במגמה שזוהתה בקריטריון הקודם, כאשר סוקר אירוע בעצימות גבוהה, כמו מבצע, דפוס הלוחם הוא הדומיננטי הן במלל והן בצילומים. החיילים מצולמים לעתים קרובות חובשי קסדות במשאיות 'ספארי' או על רקע טנקים ונראות דמויות לוחמות, לא מתגוננות או מותשות. דוגמה אחת היא הכותרת: 'החיילים חזרו לשגרה [...] כשאנו רואים את אורות היישובים אנו יודעים שיש לנו משימה: להבטיח את השקט בצפון. את שעות השינה החסרות משלימים בשבת'.⁹³ כלומר, אין מדובר בחיילים המנסים לשרוד ולשוב לביתם בשלום, אלא בלוחמים אקטיביים השומרים על ביטחון האזרחים בעורף וברור להם שמישמתם חשובה ובעלת משמעות. מטבע הדברים, כאשר מדובר בלחימה בעצימות גבוהה האקטיביות בולטת ולפיכך דפוס הלוחם הוא הדפוס הדומיננטי בסיקור התקשורת.

לעומת זאת, במצב של שגרת לחימה, כשהלוחמה היא בעצימות נמוכה ובעיקר כשמדובר בפגיעים שנפגעים בהם חיילים, אפשר למצוא ניצנים של דפוסים חדשים. החייל אינו עוד לוחם הרואי וממוקד מטרה. הוא נהיה אט אט לשורד פסיבי. הדפוס החדש בא לידי ביטוי הן בצילומי תקריב של פצועים והן בתיאור בולט הנותן ביטוי לחוויותיהם של הפצועים וחבריהם המלווים אותם, כגון: 'היה יכול להיות תשעה באב שחור; נקווה שהפצועים קשה יצאו מזה'.⁹⁴ או ציטוט של חוויה של חייל: 'זה היה יכול לקרות גם לי'.⁹⁵ הדגש אינו על יכולתם המבצעית של החיילים, אלא על המזל ועל מציאות שלחיילים אין שליטה בה על מה שקורה להם. הם היו בהדרגה לשורדים פסיביים ולא לוחמים אקטיביים. השינוי בדמותו של החייל לדמות של חייל שורד בא לידי ביטוי ביתר שאת גם כאשר בוחנים את מסגורו במהלך לוויית צבאיות. למן שנת 1988 הוצגו בתקשורת חיילים

90 שם, 11 בספטמבר 1989, עמ' 3.

91 הארץ, 19 בפברואר 1986, עמ' 1.

92 שם, 7 בספטמבר 1986, עמ' 1.

93 ידיעות אחרונות, 7 בפברואר 1988, עמ' 8.

94 שם, 10 באוגוסט 1989, עמ' 2.

95 שם, 10 באוקטובר 1989, עמ' 2.

הבוכים בלוויות צבאיות. הציטוטים שליוו צילומים מסוג זה משמעותיים במיוחד: 'רק מי שיוודע לבכות – יודע להילחם. להזיל דמעה על חבר שנפל בקרב, זו אינה חולשה, אלא סימן שלמרות היותנו לוחמים, נשארנו בני אדם'.⁹⁶ או: 'החיילים לחמו בצורה טובה ואחרי הקרב בכו על החברים שנהרגו'.⁹⁷ מגמה זו תלך ותתחזק בשנים הבאות. כפי שנראה בחלק הבא של המאמר, בכי נהיה לנורמה ולא ליוצא מן הכלל. בשנים שלאחר מכן חיילים בוכים ומתייפחים בלוויות החלו לבלוט גם בתצלומי קלוז-אפ בולטים בעמודי העיתון הראשונים. בשנת 1989, למשל, נכתב בידיעות אחרונות: 'חיילים ניצבו חפווי ראש. היו שלא שלטו ברגשותיהם, בכו בקול רם ונתמכו בידי חבריהם'.⁹⁸ עם זה, סיקור החיילים הבוכים בלט פחות בהארץ בתקופה זו. דפוסים ראשוניים אלו יהיו לדומיננטיים בשנות התשעים, כפי שנראה בהמשך, ויוצגו חיילים בוכים גם בהארץ.

שינוי זה שחל במסגורו של החייל לכיוון הצגתו כפגיע, מתאים גם לממצאים הנוגעים לקריטריון השלישי: מסגור דמותו של החייל כגבר מול מסגורו כילד. כמו בתחילת שנות השמונים, קריטריון זה עדיין לא דומיננטי. ובכל זאת אפשר לזהות מסגור מעורב, של חיילים בקונטקסט זה. לעתים החייל הוצג כגבר ולעתים כילד. דפוס זה יעבור שינויים בעשור הבא.

גם בתקופה זו הצילומים חשובים מאוד להבנת מסגורו של החייל על הציר בין דמותו כגבר בוגר לדמותו כילד. אפשר לזהות בעיקר חיילי מילואים הנראים כגברים בוגרים. עם זה, המלל מורכב יותר, ובו הדימוי הוא של חייל צעיר ופגיע יותר מזה המופיע בתצלומים. למשל, באחד הצילומים שפורסמו בידיעות אחרונות נראה חייל קרבי בעמדת ירי, והכותרת הראשית הנלווית היא: 'אני אפילו לא בן 21, אני לא רוצה למות באיזה בית מסריח'.⁹⁹ השינויים באו לידי ביטוי גם בהתחזקות נוכחותם של הורים, בעיקר של אימהות. אם בעבר לא נראו האימהות והאבות בעיתונים כמעט כלל, בתקופה זו הם נוכחים, אם כי בהקשר שאינו נראה בעל זיקה ברורה לתפקוד הבנים כחיילים. למשל, במהלך מבצע 'חוק וסדר' אחת הכותרות היתה: 'אמא אמרה: קח גרביים, אבל בועז ענה: אין זמן להחליף'.¹⁰⁰ כך שהאימהות נוכחות כישות התומכת בחייל, אולם הן אינן אקטיביות או אחראיות לשלום החייל או לפעולותיו.

לסיכום, נראה כי אם בתחילת שנות השמונים דמותו של החייל הישראלי היתה דמות ברורה של גבר, בוגר, חלק מכלל הפועל למען טובת הכלל, ככל שמלחמת לבנון הראשונה התארכה והיתה לסכסוך בעצימות נמוכה, כך חלו שינויים בדמותו של החייל הישראלי. מאמצע שנות השמונים ועד תחילת שנות התשעים מסגור דמותו של החייל מעורב ונע

96 שם, 5 בפברואר 1988, עמ' 1.

97 שם, עמ' 2.

98 שם, 11 בספטמבר 1989, עמ' 3.

99 שם, 29 במרץ 1985, עמ' 3.

100 הארץ, 5 במאי 1988, עמ' 1.

מ'לוחם' ל'בן של אמא'?

לאורך הצייר כלל-פרט, גבר-ילד, לוחם-שורד, כמצופה מתקופת מעבר שהדימוי המקובל מתחיל להתערער והדימוי החדש טרם התגבש. שיח זה ילך ויגבר ויגיע לשיאו בהמשך, בשנות התשעים.

שנות התשעים: החייל הישראלי – 'בן של אמא' ו'ברווז במטווח'

שיאו של השינוי בדמותו של החייל הישראלי בתקשורת היה בשנות התשעים, תקופה המאופיינת בעיקר בלוחמה בעצימות נמוכה. כמו בתקופה הקודמת גם בתקופה זו אפשר להבחין בהבדל בדמותו של החייל על פי רמת העצימות של האירוע: בשגרת לחימה ובאירועים בעצימות נמוכה דמותו של החייל כמעט אינה מסוקרת, ואילו באירועים בעצימות גבוהה עולה סיקורה ביתר שאת על סדר היום התקשורתי.

ממצאינו מדגימים כיצד התהליכים שהחלו באופן מהוסס באמצע שנות השמונים צברו תאוצה בשנות התשעים. ההבדלים הקלים שהיו בין העיתונים בעשור הקודם התחדדו. בדיעות אחרונות חל שינוי ברור בדמותו התקשורתית של החייל. החייל היה לאינדיבידואל משמעותי, מוסגר בדרך כלל כשורד ולא לוחם, ונתפס יותר כילד חסר אונים ופחות כגבר בוגר ואחראי. לעומת זאת, בהארץ היו שינויים אלו פחות ברורים וחדים ובאו לידי ביטוי בצורה ברורה יותר רק בשנות האלפיים.

לפי הקריטריון של פרט מול כלל, במהלך שנות התשעים הוצגה דמותו של החייל פחות כחלק מארגון קולקטיבי. המוקד עבר מהכלל לעיסוק בחייל כאינדיבידואל. בניגוד לעבר, החיילים צולמו והתראיינו כאינדיבידואלים בעלי שמות פרטיים ומאפיינים אישיים. במקום צילומי חיילים מרחוק ובקבוצות הופיעו צילומי תקריב של חיילים בודדים או בקבוצות קטנות (עד ארבעה חיילים). כך, למשל, הופיע צילום בולט של חיילים בלוויה תחת הכיתוב: 'שי [...]', שנפצע בפעולה בלבנון, התעקש להצטרף לחבריו הצנחנים, שליוו למנוחות את מפקדם'. הכותרת שניתנה לצילום היתה: 'החיילים של ערן'.¹⁰¹

נוסף על הצילומים צוטטו החיילים בגוף ראשון. לכך מחשיפת החוויות האישיות שלהם מהלחימה, סיפורו האישי של החייל הוא שבולט. הוא אינו עוד חייל בלבד אלא בעל חיים אזרחיים; קונטקסט שלם שאינו רק במדים. סיקור אופייני של חייל שנהרג בתקופה זו כלל בדרך כלל ציטוטים כגון: 'יובל גדל והתחנך ברחובות. הוא למד בתיכון דה-שליט, וסיים בהצטיינות במגמה הריאלית. הוא אהב ספורט, במיוחד כדורסל'¹⁰² ועוד.

אולם גם בעשור זה, באירועים בעצימות גבוהה, למשל במהלך מבצעים צבאיים, אפשר למצוא חזרה מסוימת לדפוס המסגור המסורתי של התמקדות בכלל ופחות בפרט. כך, למשל, בצילומים בולטים במהלך מבצע 'דין וחשבון' רואים שיירת טנקים מרחוק או חיילים חובשי קסדות צועדים בקבוצה. הכיתוב הנלווה לצילומים מסוג זה: 'צה"ל

101 שם, 23 בפברואר 1992, עמ' 1.

102 שם, 1 ביוני 1997, עמ' 2.

הרחיב;¹⁰³ 'צה"ל תיגבר בסוף השבוע את כוחותיו';¹⁰⁴ 'צה"ל החל להסיג גבולות'¹⁰⁵ ועוד. שינוי משמעותי חל בתקופה זו גם באשר לקריטריון השני של לוחם מול שורד, וניכר מעבר ברור יותר לצד ה'שורד': החיילים מוסגרו כשורדים יותר מאשר כלוחמים. אולם גם כאן יש להבחין בין סוגי האירועים: כאשר מדובר באירוע שאינו חלק מלחימה יזומה, כמו פיגוע, החיילים מוסגרו באופן מובהק כשורדים פסיביים יותר מאשר כלוחמים אקטיביים. מאידך, כאשר היה מדובר בלחימה בעצימות גבוהה שכללה בין השאר לחימה יזומה, כגון מבצע צבאי, החיילים מוסגרו באופן מעורב. דהיינו, בתקופה זו מצאנו שילוב של הדפוס הישן של מסגור החיילים כלוחמים ומסגורם כשורדים. מאחר שבתקופה זו מרבית האירועים היו בעצימות נמוכה, הדפוס הדומיננטי היה של החיילים כשורדים. כאשר היה מדובר בחיילים שורדים, הסיקור התרכז בצילומים של חיילים פצועים על אלונקות בדרכם לבתי החולים או בוכים בהלוויות חבריהם. הבכי אף הובלט במיוחד וזכה לכותרות ענק בולטות ולצילומי תקריב גדולים של חיילים בוכים ומתחבקים. שוב אין אלו לוחמים, אלא צעירים מפוחדים המרגישים כמו 'ברווזים במטווח'. מטרת שהייתם בדרום לבנון לא היתה ברורה להם. הם לא חשו שהם נלחמים למען מטרה אלא רצו רק לחזור הביתה בשלום. בראיונות מפורטים וארוכים עם חיילים בהודמנויות שונות הובלטו ציטוטים רבים שהדגישו את פחדם של החיילים והציגו אותם כמבוהלים: 'תוציאו אותנו מלבנון'; 'אני מפחד לחזור ללבנון';¹⁰⁶ 'אף אחד לא רוצה להיות ההרוג האחרון בלבנון';¹⁰⁷ 'כל אחד מבין שהוא יכול למות בכל רגע', 'אנחנו מרגישים כמו ברווזים במטווח'¹⁰⁸ ועוד.¹⁰⁹ ממצאים אלו קשורים גם לקריטריון גבר מול ילד. בשנות התשעים חל שינוי הדרגתי אך ברור מדמות הגבר הבוגר לדמות הפגיעה יותר של ילד. הסוגיה עמדה בעצמה רבה על סדר היום התקשורתי והובלטה. החיילים מוסגרו כבנים בדגש על היותם ילדים של אימהות דואגות: 'בן של אמא', 'הילד של אמא'. למעשה, השינוי בא לידי ביטוי בשני היבטים שונים אך משלימים: האחד – נוכחותם של ההורים בסדר היום התקשורתי עלתה במידה ניכרת. כך, למשל בסיקור של חייל הרוג הובלט: 'עופר התקשר שעה לפני שנהרג

103 הארץ, 26 ביולי 1993, עמ' 1.

104 ידיעות אחרונות, 25 ביולי 1993, עמ' 1.

105 הארץ, 2 באוגוסט 1993; הארץ, 5 במאי 1988, עמ' 1.

106 ידיעות אחרונות, 7 בפברואר 2000, עמ' 2.

107 שם, 10 בפברואר 2000, עמ' 2-3.

108 שם, 10 בפברואר 2000, עמ' 2.

109 יש לציין שתופעת הבכי בתקופה זו היתה במרכז השיח הביטחוני. היא אף זכתה לביקורת של הממסד הפוליטי-ביטחוני. ראו למשל את דבריו של אורי לובארני, מתאם פעולות צה"ל בלבנון, כי 'צילומי חיילי צה"ל בוכים הם חגיגה בטהרן ובדמשק', וכי הם 'פוגעים בחוסן הלאומי שלנו, ובאיראן ובטוריה רוצים עוד פיגועים' (שם, 20 באוקטובר 1995, עמ' 1). בשנת 1998 יצאה הנחיה של מח"ט גולני לחייליו, ולפיה מותר לחיילים לבכות בהלוויות, אך עליהם 'להשתדל לא להתייפח בקול רם, לעמוד בקומה זקופה ולא ליפול זה על כתפי זה' (שם, 11 ביוני 1998, עמ' 6).

מ'לוחם' ל'בן של אמא'?

ואמר: "אמא, אין לך מושג מה זה לבנון".¹¹⁰ ההיבט השני והמשמעותי – החיילים הוצגו כילדים הזקוקים ליד מגוננת. כך, למשל, כיתוב נלווה וכולט לצילום של חייל פצוע המובל לבית חולים: 'רוצה את ההורים'.¹¹¹ או כותרות אופייניות לאחר אירועים שנהרגו בהם חיילים: 'נותרנו חסרי אונים', 'אל תלך, אנחנו רק ילדים'.¹¹² כמו כן הובלטו במיוחד ראיונות עם חיילים שחבריהם נהרגו. כך, למשל, אפשר למצוא שאלות של העיתונאי: 'מה מרגישים ההורים?', 'והתשובה: 'אמא שלי [...] אמרה לי בטלפון לחזור הביתה. לעזוב הכל ולחזור. היא מעדיפה שאשב בכלא על עריקות, מאשר שאיהרג בלבנון'.¹¹³ כלומר, החייל אינו מבוגר עצמאי, אלא מקבל הכוונה מההורים והם שמחליטים עבורו, ובכל מקרה סיקור של סוגיות ביטחוניות בתקופה זו נעשה דרך נקודת המבט של הפרט.

שיא השינוי הורגש בסוף העשור, קודם לנסיגה מלבנון ובמהלך הנסיגה עצמה (2000). לצילומי הענק הרבים של חיילים צוהלים, מתחבקים ונרגשים במהלך היציאה מלבנון התלוו כותרות בולטות: 'אמא, חזרנו הביתה'. ידיעות אחרונות אף צירף גיליון מיוחד שעסק כולו בסיפורים אישיים של הורים וחיילים והבליט את דברי ראש הממשלה, אהוד ברק: 'שמחת האימהות היתה שווה הכל'.¹¹⁴

בשלבם הראשונים של מחקרנו הנחנו שנוזה מעבר עקבי וברור של מסגור חיילים בתקשורת מגברים לוחמים, שהם חלק מכלל בשנות השמונים, לחיילים בעלי זהות פרטית שהם ילדים שורדים בשנות האלפיים. ואכן, הממצאים שהוצגו עד כה מצביעים על מגמה זו. החייל הישראלי של סוף שנות התשעים הוא בעל זהות ושם והוא מוצג בכירור כפרט. הוא אינו גבר בוגר, אלא שורד וילד של אימא מגוננת ומודאגת. דמות זו שונה עד מאוד מהדמות הלוחמת, הבוגרת והאקטיבית של תחילת שנות השמונים. אך, להפתעתנו, העשור הבא הביא לשינוי במסגור דמותו של החייל הישראלי. דמותו נהיתה מורכבת יותר, כפי שנתאר בחלק הבא של המאמר.

העשור הראשון של המאה ה-21: החייל הישראלי 'לוחם' ר'בן של אמא' (ר/או אבא)

שני אירועים בעצימות גבוהה היו דומיננטיים בעשור זה והשפיעו על דמות החייל: מלחמת לבנון השנייה ב-2006 ומבצע 'עופרת יצוקה' ב-2008-2009. מהממצאים בתקופה זו עולה תמונה מורכבת ביחס למסגור החייל הישראלי בתקשורת. מחד גיסא, מגמת השינוי שתוארה לעיל, לפי הקריטריון של פרט מול כלל, נמשכה בעקיבות: החייל הישראלי מוסגר יותר כפרט בעל זהות מובחנת. מאידך גיסא, הממצאים לעשור זה העלו תמונה

110 שם, 31 באוגוסט 1994, עמ' 3.

111 שם, 13 בנובמבר 1992, עמ' 1-2.

112 שם, 9 בפברואר 1994, עמ' 2.

113 שם, 17 באוקטובר 1995, עמ' 1.

114 כלומר, התקשורת לא דנה בשאלה אם תוצאות היציאה מלבנון היו חיוביות או שליליות. תחושת ההורים היא החשובה.

מורכבת על קריטריונים אחרים: דמותו של החייל כילד מפוחד, פגיע ופסיכי הוסיפה להתקיים במידה מסוימת, אך דמותו כחייל לוחם, גברי, אקטיבי וגיבור המגן על המולדת התחזקה שוב, בעיקר באירועים בעצימות גבוהה.

כאמור, המגמה להצגת החייל כפרט המשיכה בתקופה זו. שני העיתונים המשיכו בקו זה ומסגרו חיילים כפרטים אינדיבידואלים, תוך התמקדות בסיפורם האישי. עם זה, לעומת ידיעות אחרונות, בהארץ החיילים כפרטים עמדו פחות במוקד הסיקור.¹¹⁵ כפי שעשה בשנות השמונים התמקד הארץ פחות בחיילים ככלל והדגיש יותר את עצם הפעולה הצבאית. צילומים אופייניים התמקדו בחיילים יורים בלא לראות כלל את פניהם. כמו בשנות השמונים, כלי המלחמה – הטנק, המרגמה ועוד – היו במרכז הצילום,¹¹⁶ ולעתים לא הופיעו חיילים בצילומי כלי המלחמה כלל.¹¹⁷ כאשר בכל זאת התמקד הארץ בחיילים, גם הוא מסגר אותם יותר כפרטים ופחות כחלק מכלל.

לעומת ההבדלים בקריטריון כלל-פרט שנמצאו בין שני העיתונים, באשר לקריטריון השני, לוחם-שורד, לא נמצאו הבדלים משמעותיים ביניהם. לקראת סוף העשור דמותו של החייל בשני העיתונים התקרבה למסגור דמות הלוחם והגיבור של שנות השמונים. אולם נמצאו הבדלים מסוימים בסיקור של חיילי סדיר וחיילי מילואים, בייחוד במחצית הראשונה של העשור.¹¹⁸ חיילי מילואים מוסגרו בעיקר כמבוגרים ובעלי משפחות, לא חדורי להט קרב, אלא אזרחים לובשי מדים שרצו 'לבצע את העבודה' ולשוב לביתם ולמשפחתם בשלום, ואילו חיילי הסדיר מוסגרו לעתים כילדים ולעתים כלוחמים קרביים. בתחילת העשור היה מסגור חיילי הסדיר מעורב יותר: לעתים שורדים ולעתים לוחמים.¹¹⁹

115 למשל, העיתון מיעט לשלוח כתבים שהצטרפו לכוחות הלוחמים וסיקרו את הקרבות מנקודת מבטו של החייל הפשוט, לעומת ידיעות אחרונות שהרבה לעשות זאת ואף הקדיש גיליונות מיוחדים לנושאים הקשורים לחיילים. ראו למשל, ידיעות אחרונות, 5 בפברואר 2009. עם זה, לעתים גם הארץ עסק בחיילים כפרטים, בעיקר דרך עיניהן של קבוצות ייחודיות כמו חיילים בודדים, חיילים מקרב מפוני גוש קטיף ועוד. ראו: הארץ, 3 באוגוסט 2006, עמ' 1, 5; 1 באוגוסט 2006, חלק ב', עמ' 2; 5 בינואר 2009, עמ' 6, וכן דוגמה מעניינת של דיווח כתב מהשטח 'עם החיילים' שהתפרסם בעמוד הראשון של העיתון, שם, 27 ביולי 2006.

116 שם, 7 באוגוסט 2006, עמ' 5.

117 שם, 16 ביולי 2006, עמ' 2. לדוגמאות נוספות לאחר כמה שנים ראו את כל גיליון הארץ, 2 בינואר 2009; 'השבוע', 16 בינואר 2009, עמ' 1.

118 כמו בתקופת מלחמת לבנון הראשונה, שלחמו בה מילואימניקים רבים, גם בתקופה דגן יש נוכחות בולטת של מילואימניקים. במסגרת המאמר הנוכחי אין באפשרותנו לסקור סוגיה זו באופן כולל, אבל פטור בלא כלום אי-אפשר. בתקופה זו אנשי המילואים מוצגים כבעלי משפחות שהן נוכחות מאוד בסיקור: כתבים מרבים לראיין בנות זוג של חיילים (ראו למשל ידיעות אחרונות, 8 באוגוסט 2006; שם [המוסף לשבת], 11 באוגוסט 2006, עמ' 20-21) ולתאר את הקושי שבמעבר מאזרחות למלחמה.

119 יש להעיר כי ייתכן שהאבחנה בין חיילי מילואים לסדיר הוכתבה מכורח הנסיבות. מגמה זו היתה ברורה בעיקר במלחמת לבנון השנייה, שאנשי מילואים לחמו בה באופן פעיל. ב'עופרת יצוקה' מגמה זו ניכרת פחות מאחר שחיילי המילואים נכחו משמעותית פחות בלחימה בעזה.

מ'לוחם' ל'בן של אמא'?

כך, למשל, הובא נאומו של מפקד הפלוגה של החיילים לפני קרב ובו הוא אומר להם: 'מי שלא יכול להגן על החירות שלו – לא זכאי לה'. המסגור בכתבה כולה הוא של חיילים נחושים ומקצועיים המגינים על הבית. אולם מנגד, באותו גיליון ממש, הופיעו ייצוגים פגיעים יותר של חיילים המצולמים ישנים בשטח, או מתכוננים ליציאה לקרב אך מוסגרו כילדים מפוחדים.¹²⁰ כך שנראה כי סיקור דמותם של החיילים הלוחמים בתחילת העשור עד מחציתו אינו חד-משמעי. אפשר לעתים למצוא באותו עמוד בעיתון – או בעמודים עוקבים – תמונות של חיילים שנראים קרביים ולוחמניים ומנגד צילומים של חיילים שנראים אבודים, מותשים וכמעט הלומי קרב.¹²¹

מגמת מסגור החיילים כלוחמים אקטיביים ולא שורדים פסיביים התחזקה לקראת סוף העשור, כפי שניתן לראות במבצע 'עופרת יצוקה'. החיילים מוסגרו כבעלי מוטיבציה רבה, אמונה בצדקת הדרך, פעילים ולא עסוקים בניסיונות הישרדות בלבד.¹²² למשל, בתחילת המבצע, לפני הכניסה הקרקעית, מוסגרו החיילים כבעלי מוטיבציה ורצון להילחם: 'המוטיבציה בשמיים, וכך גם העיניים העוקבות בקנאה אחר כלי הטיס שחולפים מעל ראשיהם ועושים להם את העבודה [בהפצצות על עזה] [...] שישכחו מזה. אין מצב שיעשו לנו את זה ולא יתנו לנו להיכנס ראשונים'.¹²³ שלא כבשנות התשעים, הדגש לא היה על פחד וחששות אלא על רצון להילחם: 'פוחדים? שאלנו. "למה שאני אפחד, שהם יפחדו", אמר לירן. צעירים, צעירים מאוד. הדור שאחרי טראומת לבנון השנייה. חפים מכל זיכרון מהמלחמה ההיא. פה ושם הם שמעו סיפורים. אבל הלהט, הנעורים, האדרנלין משתולל בגוף'.¹²⁴

עם זה, מדי פעם נמצאו ביטויים פחות הרואיים של חיילים שהוצגו כמפחדים וחסרי אונים. למשל, בתיאור חיילים ששירתו בעוטף עזה מוסגרו החיילים כשורדים וסיפרו על סיוטים הפוקדים אותם מול הטילים שמגיעים, ועל פחדיהם ככלל. הכתבה הציגה אותם ככוח שאמור לסייע לתושבים, אולם למעשה הם אינם יודעים באמת מה לעשות.¹²⁵ מסגור זה דומה יותר לחיילים השורדים והמפוחדים של שנות התשעים. לצד ביטויים אלו אפשר בכל זאת לזהות מגמה של ריסון הפחד והרגשות,¹²⁶ ובכלל זה הבכי. למשל: 'ידעתי שהבכי שלי חייב לבוא, אז התלבטתי הרבה לפני שהתקשרתי לאשתי. באמצע השיחה שמתי לב לטיפה התרגשות בקול שלי, אז עצרתי רגע ואמרתי לה "יש פה בעיות קליטה"'.¹²⁷ נראה

120 הארץ, 27 ביולי 2006, עמ' 7.

121 למשל: ידיעות אחרונות, 29 באוגוסט 2006, עמ' 3, 4; ידיעות אחרונות, 30 באוגוסט 2006, עמ' 7-6; הארץ, 25 ביולי 2006, עמ' 1; הארץ, 27 ביולי 2006, עמ' 7; הארץ, 28 ביולי 2006, ב, עמ' 3, 2.

122 למשל: ידיעות אחרונות, 28 בדצמבר 2008, עמ' 4-5, 29.

123 שם, 29 בדצמבר 2008, עמ' 4.

124 שם, 2 בינואר 2009, עמ' 1.

125 שם ('מוסף 24 שעות'), 29 בדצמבר 2008, עמ' 4.

126 שם ('המוסף לשבת'), 11 באוגוסט 2006, עמ' 20-21.

127 שם ('מוסף 24 שעות'), 13 באוגוסט 2006, עמ' 6-8.

אם כן כי החייל הבוכה והמתייפח לא תופס עוד את מרכז הבמה וכי הלוחם החזק והמאופק חזר אליה.

ככל שהמבצע נמשך, כך הופיעו יותר ויותר צילומים רבים שמסגרו את החיילים כלוחמים;¹²⁸ תיאורים של יכולתם הקרבית של החיילים¹²⁹ וכיטויים מפי חיילים שהביעו הבנה וקבלה של הימצאותם בשדה הקרב, כמו 'אנחנו כאן כדי שגלעד שליט יחזור הביתה';¹³⁰ 'לכל האזרחים בעורף – אנחנו שומרים עליכם מפה'.¹³¹ הדימוי הבולט, שהלך והתחזק לקראת סוף העשור, הוא של לוחמים אקטיביים וחדורי מוטיבציה, שקרובים יותר לצד של הלוחם בציר קריטריון זה מאשר לדימוי השורד.

אשר לקריטריון גבר מול ילד, נראה כי בתקופת העשור הראשון של המאה ה-21 לא מוסגרו החיילים כילדים כמו בשנות התשעים. גם כאשר צוטטו הוריהם או נכחו, החיילים מוסגרו כבוגרים שאינם זקוקים ליד המכוונת של אבא ואמא. עם זה, דמותו של החייל שונה מזו שהופיעה בשנות השמונים: גם בשנות השמונים מוסגרו חיילים כמבוגרים, לא כילדים, אך הוריהם לא נכחו כמעט כלל בסיקור. עתה ההורים נוכחים, התקשורת מתייחסת אליהם, אך הם אינם מחליטים עבור ילדם החייל והוא אינו זקוק לידם המכוונת. לעתים היחס אף התהפך והחיילים הוצגו דווקא כדואגים להוריהם.

במרוצת העשור מוסגרו חיילים פחות כילדים ויותר כגברים בוגרים, אחים או בני זוג, וההקשר המשפחתי שלהם נכח בסיקור. כך, למשל, סיפורו של חייל שנהרג סופר בהקשר של חתונתו שהתקיימה מעט לפני נפילתו, או סיפור של חייל אחר שנהרג סוקר על רקע שירותו של אחיו בעזה.¹³² הם לא הוצגו כילדים אלא כגברים בוגרים.¹³³

כאמור, גם כאשר הוזכרו הורי החיילים נראה שהחיילים מגוננים על הוריהם ולא להפך. לעתים קרובות סופר על חיילים שלא סיפרו להוריהם היכן הם משרתים כדי שלא להדאיג אותם. למשל, בהספד לאחד הנופלים היתה הכותרת שניתנה: 'אל תספרו לאמא שאני נמצא בלבנון'.¹³⁴ מגמה זו התחזקה לקראת סוף התקופה כאשר החיילים אף תוארו כנלחמים באופן פעיל למען שלום הוריהם. לדוגמה, פעמים רבות התמקד הסיקור בחיילים שגרו ביישובים בדרום שהופגזו מעזה והמוטיבציה שלהם לשירות וללחימה באה מתוך

128 למשל צילום בעמוד הראשון של הארץ של חייל קרבי ולצדו הכיתוב: 'אלפי חיילים נלחמים בתוך עזה', הארץ, 4 בינואר 2009, עמ' 1.

129 כרוגמת ציטוט דברים שנאמרו על חטיבת גולני בתקופת הלחימה: 'המח"ט לשעבר תמיד נהג להשוות את החטיבה לכלב רוטוילר, שבימי שגרה מוטב להחזיק בשרשרת, אבל במלחמה היית רוצה אותו לצדך'. שם, 6 בינואר 2009, עמ' 3.

130 ידיעות אחרונות, 15 בינואר 2009, עמ' 1.

131 שם, 7 בינואר 2009, עמ' 14-15.

132 שם, 27 באוגוסט 2006, עמ' 6.

133 למשל, הארץ, 23 ביולי 2006, עמ' 5, 7. עם זה, כאמור, ההתמקדות בחיילים כפרטים היתה נמוכה יותר בהארץ, ועל כן בהשוואה לידיעות אחרונות הדוגמאות מעיתון זה מעטות יותר.

134 ידיעות אחרונות, 8 באוגוסט 2006, עמ' 4; הארץ, 2 באוגוסט 2006, עמ' 3.

רצון להגן על ביתם. למשל, כותרת אופיינית היתה: 'אני נלחם בשביל אמא', ולוחם צוטט באומרו: 'הכדור הראשון שאני יורה הוא בשביל אמא שלי, שיושבת בחדר מדרגות כי אין ממ"ד בבית'.¹³⁵ בהמשך צוטט חייל נוסף שאמר: 'הכדור הראשון [שאירה] הוא בשביל אמא שלי [...] השני הוא בשביל עם ישראל'.¹³⁶ במקום אחר צוטט קצין בכיר שהצהיר כי 'כל אמא של לוחם צריכה להיות גאה בכך שלה' בשל התפקוד המקצועי של החיילים בשטח.¹³⁷ אך דמותו של החייל כצעיר מאוד לא נעלמה לחלוטין. גם בתקופה זו אפשר למצוא התייחסות לחיילים כאל ילדים, אולם אין אלו אותם ילדים משנות התשעים, ודמותם מורכבת יותר. למשל, כתב שהתלווה לכוחות הלוחמים התייחס אליהם כאל צעירים מאוד, ריחם עליהם ועל חוסר הניסיון שלהם וקרא להם 'נערים של ממש'.¹³⁸ אך עם זה תוארה המלחמה כטקס בגרות וההורים תוארו כדבר המקשה על תפקודם ה'נכון' של החיילים. כך, למשל, צוטט נהג הסעות אזרחי של חיילים: 'הם ילדים טובים. מה שמפריע במיוחד זה ההורים, האבא והאמא שמשגעים אותם כל הזמן בטלפונים'.¹³⁹ כלומר, החיילים הם אמנם ילדים של הורים מודאגים, אך הם עצמם אינם מתנהגים כך. בהמשך אותה כתבה צוטט מפקד שסיפר על מסלול ההכשרה של חייליו שהתחילו את שירותם כילדים, ללא הבנה ויכולות בלחימה, 'ועכשיו הם יוצאים מלבנון כלוחמים'.¹⁴⁰ דהיינו, החיילים הם ילדים, אך לא חסרי אונים אלא בתהליך של התבגרות לקראת היותם לגברים.

שלא כבעשור הקודם, גם כאשר התמקד הסיקור בהורים הם לא הוצגו כהיסטריים או כמגוננים על בניהם יתר על המידה. לדוגמה, בסיקור על אמו של טייס שהשתתף בגיחות מעל עזה, היא לא הכחישה את דאגתה אבל היא מוסגרה כמקבלת את המצב וכמגבה את מעשי בנה. ראש המועצה של אותו בחור צוטט באומרו על הטייס וחבריו כי הם 'מסכנים את עצמם למען ביטחון משפחתם וחבריהם, ואנחנו מלווים אותם בגאווה ובכבוד גדול'.¹⁴¹ כלומר, אין מדובר כאן בילדים במובן שיש צורך לגונן עליהם ולהושיט להם יד מכוונת, אלא בצעירים העושים את עבודתם נאמנה. אמנם גם להם יש הורים והקשר חברתי-אזרחי, אבל בהחלט לא מדובר בילדים חסרי אונים שנשלחו בלידת בררה לשדה הקרב.¹⁴²

135 ידיעות אחרונות, 4 בינואר 2009, עמ' 4-5.

136 שם, 4 בינואר 2009, עמ' 4-5.

137 שם.

138 הארץ, 28 ביולי 2006, עמ' 7.

139 שם, 9 באוגוסט 2006, עמ' 8.

140 שם.

141 ידיעות אחרונות, 8 בינואר 2009, עמ' 12-13.

142 בזיקה למסגור חיילי הסדיר כילדים, מעניין שסיקור חיילי המילואים הרבה לתת מקום לדמותו של הרופא והמחלץ. דמויות אלו תוארו כדמויות אבהיות, השומרות על החיילים ומצילות אותם. לדוגמה, כחלק מסיקור בולט של המחלצים, כל שלושת המרואיינים מוסגרו כמבוגרים ובעלי משפחות וניכר שממד זה של זהותם השפיע על התנהגותם בשדה הקרב. למשל, בתגובה לשאלה על ההסברים שהעניק לילדיו-שלו על אודות תפקידו ענה אחד המרואיינים: 'אני מסביר להם שאבא שלהם הולך להציל ילדים אחרים וככה אנחנו מתחזקים יחד' (ידיעות אחרונות [מוסף 24 שעות]).

לסיכום, נראה כי סוף העשור הראשון של המאה ה-21 סוגר מעגל. דמותו של החייל בתקשורת חזרה במידה רבה למסגור התקשורתי בשנות השמונים: גבר לוחם ההולך לחרף את נפשו למען הכלל. הוא מתואר בדרך כלל כבן-זוג או כבעל משפחה ומוכן להקריב הרבה למען חבריו והעם היושב בעורף. עם זה, זו דמות מורכבת יותר מאשר בשנות השמונים: לעתים גם החייל בן המאה ה-21 פגיע, אנושי וכואב, הוריו מוזכרים מפעם לפעם, לא תמיד הוא מרגיש שהוא שולט במצב ולעתים מפחד וחושש. גם אם דמותו חוזרת להיות דמות של לוחם נחוש, זו דמות מורכבת ורבת פנים יותר מאשר בשנות השמונים. נוסף על כך, התקשורת מרבה לסקר את האירועים מנקודת מבטו האישית, לראות בו פרט בעל משקל וחשיבות, ולהדגיש את סיפורו האינדיבידואלי הייחודי.

דיון וסיכום

אפשר לסכם את ממצאי המחקר בטבלה:

העשור הראשון של המאה ה-21	שנות התשעים	שנות השמונים		תקופה
		סוף שנות השמונים	תחילת שנות השמונים	קריטריון
פרט	פרט	כלל + התחלה של פרט	כלל	כלל-פרט
משורר חזרה ללוחם עם מאפיינים של פגיעות	שורר	לוחם + התחלה של שורר	לוחם	לוחם-שורר
מעורב – גבר ו/או ילד שדואג להוריו	ילד	גבר + התחלה של ילד	גבר	גבר-ילד

13 באוגוסט 2006, עמ' 6-8). כלומר, אין מדובר פה בילד, אלא במבוגר. עם זה, הוא מציל חיילים שהוא רואה בהם 'ילדים אחרים', כמו ילדיו שלו, שזקוקים להצלה. מכאן שעל אף הנטייה הברורה למסגר את החיילים כמבוגרים, זו אינה דמות חד-משמעית, ולעתים אפשר עדיין לראות חיילים שמוסגרו כילדים.

לפני שנדרון במשמעות הממצאים יש לציין שהטבלה אינה נוגעת בהבדלים בין שני סוגי העיתונים. כפי שראינו מתוך הממצאים, לא נמצאו הבדלים משמעותיים בין ידיעות אחרונות להארץ בניתוח קריטריונים אלו. הדבר תואם את הטענה הרווחת בספרות ולפיה בעת משבר מצמצמים ההבדלים בין שני סוגי העיתונים.¹⁴³ ובכל זאת אפשר לזהות הבדלים מסוימים בין השניים,¹⁴⁴ בעיקר בכל הקשור לקריטריון כלל-פרט. נראה כי ידיעות אחרונות התמקד יותר בסיפורו של החייל, דהיינו הדגיש את האינדיבידואל, ואילו הארץ הדגיש יותר את הפעולה הצבאית. ממצאים אלו מתאימים לספרות שעוסקת בהבדלים בין עיתונות פופולרית לאיכותית. הטענה הרווחת בה היא שהעיתונות הפופולרית מנסה לתרום לליכוד החברתי, לעורר הזדהות ולחזק תחושת השתייכות וסולידריות. לשם כך היא מרבה לאמץ רטוריקה של קרבה, חוויה, פנייה לרגש ומעדיפה את הסיפור האנושי, שיבטא את האיש הקטן, את 'קול העם'.¹⁴⁵ לעומת זאת, העיתונות האיכותית מעדיפה לאמץ רטוריקה של ריחוק, פנייה לעולם הידע, המידע וההיגיון ולהתעלם מביטויים עממיים.

מהטבלה אפשר ללמוד על תהליך שנראה כתחילה חד-כיווני וברור, אך מתברר כמורכב ומעורב עם השנים. החל באמצע שנות השמונים, הדמות המסורתית של החייל, אשר נמצאת במובהק בצד אחד של הציר בכל אחד מהקריטריונים, מתחילה להתקדם לעבר צדו השני של הציר: מדמות שאין לה מאפיינים פרטיים לדמות בעלת זהות מובחנת; מחייל לוחם וממוקד מטרה לשורד מפוחד; מגבר עצמאי ובוגר לילד הזקוק להורים. תהליך זה התחזק בשנות התשעים, כפי שראינו. אולם, תחילת שנות האלפיים הצביעו על שינוי בתהליך זה וחזרה מסוימת לרפוס המסורתי בשניים משלושת הקריטריונים. אף שזיהינו מאפיינים של שורד וילד ברמותו של החייל, דמות זו חזרה במידה רבה למסגור המסורתי שלה כגבר לוחם. זו אמנם דמות מעורבת יותר מאשר בשנות השמונים, אך המאפיינים המסורתיים התחזקו בתקופה זו על חשבון תכונות שזוהו במובהק בשנות התשעים: גם כאשר הוצגו חיילים בוכים או כמפחדים וחרדים, המסגור התמקד יותר בשליטתם ברגשותיהם. גם כאשר הורים נכחו בסיקור, התקשורת הרבתה להתרכז ברצונם של החיילים להגן על הוריהם וביכולתם להתמודד לכדם עם קשיים. במובן זה, הקריטריון הראשון של כלל מול פרט יוצא דופן. דמותו של החייל לא נבלעה שוב בתוך הכלל, אלא נותרה דמות בעלת זהות פרטית ברורה גם בשנות האלפיים. כיצד להסביר ממצאים אלו? אפשר להציע

143 ניר ורועה (לעיל הערה 53), עמ' 705-718; גפן-קושילביץ (לעיל הערה 33), עמ' 284-309.
144 יש הבדלים נוספים שנמצאו אך לא נוכל לדרון בהם במאמר מצומצם זה. הבדלים אלו רלוונטיים פחות לקריטריונים שנותחו במאמר, אך חשובים לדיון במסגרת אחרת. מדובר בהבדלים הנוגעים למשל לסגנון הסיקור והיקפו, כמות הצילומים וקצב השינויים (כך, למשל, מגמות שבאו לידי ביטוי בידיעות אחרונות מצאו ביטוי בהארץ לאחר זמן ניכר) ועוד.

145 מגמה זו מתאימה להסברים מחקרניים על השינויים שחלו באופיו של העיתון ידיעות אחרונות בעידן הטלוויזיה. מדובר כמעבר לסיקור שמדגיש היבטים אנושיים, אישיים וחזותיים. ראו: אורן סופר, תקשורת ההמונים בישראל, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2011, עמ' 86-92.

הסברים הן מתחום יחסי צבא-חברה והן מתחום התקשורת. הסברים אלו משתלבים אלו באלו ויוצרים תמונה שלמה.

אנו מבקשות להצביע על כמה גורמים שהשפיעו על דמותו של החייל בתקשורת. שניים מהם דומיננטיים: הגורם האחד הוא סוג הלחימה ותפיסת האיום. הגורם השני הוא השינויים הערכיים והאידיאולוגיים שחלו בחברה הישראלית. גורמים אלו השפיעו על מיקום דמותו של החייל על הצירים לוחם-שורד וגבר-ילד. המעבר החד-כיווני כמעט לחלוטין על ציר כלל-פרט יוסבר בעיקר על ידי השינויים הערכיים והאידיאולוגיים שחלו בחברה הישראלית.

סוג הלחימה ותפיסת האיום

כאשר בוחנים את השינויים בדמותו של החייל לנוכח סוג הלחימה באותה תקופה, מתקבלת התמונה הזאת: ככל שמדובר בתחושת איום גבוהה, הלחימה היא בעצימות גבוהה והיא נתפסת כלוחמת 'אין בררה', כך דמותו של החייל ממוסגרת יותר כגבר וכלוחם. דהיינו, החייל אינו ילד אבוד אלא אדם מבוגר, לוחם היודע לבצע את תפקידו ומסוגל ורוצה להגן על משפחתו בעורף. לחלופין, כאשר מדובר בתחושת איום נמוכה, הלחימה היא בעצימות נמוכה או שמעורבים בה פחות כוחות או בעיקר כוחות לא-יבשתיים, היא נתפסת כלוחמת 'יש בררה', ללא הצדקה ברורה, ודמותו של החייל נעה לכיוון הילד והשורד.

יחס זה לתחושת האיום לא צמח בחלל ריק. למן סוף שנות השמונים ובמהלך שנות התשעים חלו שינויים מהותיים בישראל בהקשר הנוכחי. מלחמת לבנון הראשונה היתה הרגע שבו החלו להיפרם חיבורים שונים שבין המדינה, הצבא וחלקים משמעותיים מהחברה. זו היתה המלחמה הראשונה שהוגדרה 'מלחמת בררה' וערערה על ההסדרים הפטריארכליים המסורתיים שבין החברה לצה"ל. לראשונה נשמעו קולות מחאה נשיים אל מול הקולות המיליטריסטיים המסורתיים.¹⁴⁶ תופעות חדשות נוספות בתקופה זו היו

146 אחת הדוגמאות הדומיננטיות בתקופה זו היא קבוצת המחאה 'ארבע אימהות'. קבוצה זו השתמשה רבות בביטויים כגון 'בנים', 'בנינו' ועוד (למשל הססמה: 'אין לנו בנים למלחמות מיותרות'), ובכך למעשה מסגרה את החיילים כילדים וייתכן שאף תרמה לשיח על אודות החיילים. נושא זה דורש דיון מעמיק ונרחב, ולא כאן המקום לקיימו. כמו כן, דיון מסוג זה מסיט את מוקד המאמר לתחומים אחרים, כמו מחאה פוליטית-ביטחונית בכלל ומחאת נשים בפרט. לדיון בנושא ראו למשל: אורי בן-אליעזר, 'מאומה במדים לצבא פוסט מודרני', *תרבות דמוקרטית*, 4-5 (2001), עמ' 55-97; בן-אליעזר, מלחמותיה החדשות של ישראל; ציפי ישראלי, 'יחסי הגומלין בין ממסד פוליטי-ביטחוני, קבוצות מחאה ותקשורת בסכסוך בעצימות נמוכה: ישראל בלבנון 1985-2000', חיבור לתואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2007; מולי פלג, 'מחאה ישראלית: אימהות, מילואימניקים ותהליכי תהורת הניסוח', *מחקרים בפוליטיקה ישראלית*, ב (2009), עמ' 215-242; Dafna Lemish and Inbal Barzel, 'Four Mothers, the Womb in the Public Sphere', *European Journal of Communication*, 15, 2 (2000), pp. 147-169.

מ'לוחם' ל'בן של אמא'?

סרבנות גיוס ומעורבותם ההולכת וגדלה של הורי החיילים. הורים אלו ביקשו שיקשיבו לדעותיהם ועמדותיהם (הביקורתיות לעתים) מתוקף מעמדם כהורים ללובשי מדים בפועל או הורים שכולים.¹⁴⁷

שנות התשעים הביאו עמן ירידה משמעותית בתחושת האיום הקיומי בישראל בשל תהליך אוסלו והסכם השלום עם ירדן, ונראה כי ישראל נכנסת לתקופה אחרת מבחינת יחסה לנושא הביטחוני. אמנם לא דובר בשקט ביטחוני, אך שנות התשעים אופיינו לא בלחימה בעצימות גבוהה אלא בלוחמה בעצמה נמוכה, בשגרה אפורה ושוחקת אך כוללת פיגועים, תאונות אימונים ותאונות מבצעיות. יש לשוב ולהזכיר כי חלו שינויים גם בתפקוד התקשורת,¹⁴⁸ שהיתה בשנים אלו לתקשורת ביקורתית יותר כלפי מערכת הביטחון.¹⁴⁹ עם ההתקדמות בתהליך השלום, משנדרמה לציבור כי השלום כבר בפתח, גברה התחושה שמחיר הלחימה גבוה מדי ואינו מוצדק. דמותו של החייל מוסגרה בהתאם: ילד חסר ביטחון, שאינו מסוגל להגן על עצמו – שלא לדבר על הגנת הכלל – וכל רצונו הוא לשוב הביתה בשלום. החברה היא שמגנה על החיילים ולא להפך, ועליה לדאוג להם ולהחזיר אותם בשלום למשפחותיהם.

אם כך, מה קרה בשנות האלפיים ומדוע בניגוד לציפיות שהתנועה תהיה חד-כיוונית נעה דמותו של החייל הישראלי חזרה לעבר הדפוס של שנות השמונים? בספטמבר 2000 עברה החברה הישראלית שינוי דרמטי. לאחר הכישלון בקמפ דייוויד ועוד יותר לאחר פרוץ האינתיפאדה השנייה, התחזקה הדעה בחברה הישראלית שהסכסוך הוא בלתי פתיר וכל שנשאר הוא להכיל אותו וללמוד להיות תוך כדי לחימה בעצימות נמוכה. אלו תחושות המנוגדות מאוד לתחושות בשנות התשעים,¹⁵⁰ והן החזירו את השיח בחברה הישראלית למצב דומה לזה ששרר בשנות השמונים. כאמור, גם הסיקור התקשורתי של סוגיות ביטחוניות נהיה מורכב יותר בעשור זה. התנהגות זו אינה ייחודית לישראל. בעולם שלאחר 11 בספטמבר נהיו תפיסות אלו מקובלות במערב כולו, כך שהתגובה הישראלית מוצבת בתוך קונטקסט בין-לאומי מוכר.

147 כולל מחאה נגד אופן הקבורה הממלכתי של חללי צה"ל. ראו: בן-אליעזר, מלחמותיה החרשות של ישראל.

148 אפשר, כמוכן, לשאול כאן את שאלת הביצה והתרנגולת: האם התקשורת משקפת תהליכים אלו? מאיצה אותם? אולי אף גורמת להם? נראה לנו כי ברור שיש כאן הפריה הדדית ולכל הפחות קיימת מידת השתקפות של תהליכים חברתיים בתקשורת.

149 נוסק ולימור (לעיל הערה 19), עמ' 362-391; פרי (לעיל הערה 19), עמ' 233-265.

150 על שינוי זה נכתב רבות במחקר. ראו למשל סקירה מקיפה על שינויים אלו: יעקב בר-סימן-טוב, חסמים לשלום בסכסוך הישראלי-פלסטיני, מכון ירושלים לחקר ישראל, קרן קונרד אדנאואר, ירושלים 2010; <http://www.jiis.org.il/upload/barriers-heb.pdf> (אוחזר בפברואר 2013); Herbert C. Kelman, 'The Israeli-Palestinian Peace Process and its Vicissitudes: Insights from Attitude Theory,' *American Psychologist*, 62, 4 (May-June 2007), pp. 287-303.

עם זה, התהליך שעברה החברה הישראלית ב-30 השנים האחרונות השאיר כמובן חותם בל יימחק. מסגורו של החייל כדמות בעלת מאפיינים רגישים או אנושיים, אדם החווה פחד, פורץ בבכי, מתקשה לתפקד מול אבדן אחים לנשק, לא יכול להיעלם לאחר שהיה כה דומיננטי בשנות התשעים. לכן בשנות האלפיים אפשר לראות דמות מורכבת של החייל הישראלי בתקשורת: גם בן וגם גבר, גם לוחם וגם שורד, כאשר לעתים דימוי אחד מורגש ביתר שאת ולעתים השני. אולם הצד הפגיע יותר של דמותו של החייל הוא משני בשנות האלפיים ואינו בא לידי ביטוי בולט כפי שהיה בשנות התשעים.

נראה אם כן, כפי שכבר ציינו בתחילת המאמר, כי מאז שנות השמונים חלו בישראל שני תהליכים מקבילים. מצד אחד, עולים רעיונות פוסט-לאומיים, חילוניים ואינדיבידואליסטיים, המדגישים ערכים אוניברסליים ודמוקרטיים. מאידך, מתחזקות גם אידאות נאו-לאומיות, לוקאל-פטריוטיות. גישות מקבילות אלו והתחזקותן ההדדית עשויות להסביר את המסגור הכפול והאמביוולנטי של החייל בשנות האלפיים.¹⁵¹

שינויים ערכיים ואידאולוגיים

לצד אופי האירועים ועצמת הלחימה נראה כי רכיב מרכזי נוסף השפיע על התנודות בדימויו של החייל הישראלי, ובעיקר על החזרה לדימוי הקשוח והגברי יותר בשנות האלפיים. כפי שתואר בתחילת המאמר, בשנות התשעים הושפעה גם ישראל מהלכי הרוח הכלליים בעולם המערבי הדוגלים באינדיבידואליזם והגשמה עצמית תוך כדי צמצום אידאולוגיות רחבות וגדולות יותר,¹⁵² וכפי שהראו חוקרים ישראלים הושפעה גם תפיסת הצבא בישראל.¹⁵³ נראה כי תפיסה זו הקרינה גם על מסגורו של החייל בתקשורת ומכאן ברור מדוע נהיתה דמותו מובחנת יותר ופגיעה.

מגמת האינדיבידואליזם, שהתחזקה בישראל של שנות התשעים, אפשרה את התפתחות דמותו של החייל כאינדיבידואל ואת קבלת הלגיטימציה: מותר ורצוי לעסוק בחייל כאדם פרטי בעל רגשות, פחדים ושאיפות. אם בעבר היה הקולקטיב המרכז, עתה היה זה האדם הפרטי. ההקשר האישי שלו משמעותי. הוא אינו תלוש ממקום מגוריו, ממשפחתו ומחבריו, אלא הוא חלק מהם. שקיעתם של ערכים קולקטיביסטיים בתקופה זו משקפת היטב את המעבר מחשיבותו של הכלל על חשבון הפרט, לזכותו של הפרט לדרוש את מימוש

151 רם (לעיל הערה 25), עמ' 99-145.

152 לסקירת תהליכים אלו ולהסברים על אודות שינויים גלובליים בתחום האינדיבידואליזם-קולקטיביזם ראו: Harry C. Triandis, 'Individualism and Collectivism: Past, Present and Future', in: David Ricky Matsumoto (ed.), *Handbook of Culture and Psychology*, Oxford University Press, Oxford 2001, pp. 35-50.

153 ראו למשל: סטיוארט כהן ואילן סולימן, 'צה"ל: מצבא העם לצבא מקצועי', מערכות, 341 (מא 1995), עמ' 2-17; בן-ארי ולומסקי-פדר (לעיל הערה 1), עמ' 255-284.

העצמי, גם על חשבון הכלל.¹⁵⁴ תהליך זה בא לידי ביטוי גם בתקשורת המערבית שהחלה להתעניין יותר באדם הפשוט מאשר במנהיגים ובמקבלי החלטות.¹⁵⁵ תהליך זה התבטא היטב בתקופות שנסקרו כאן ובמעבר מהתמקדות בכלל להתמקדות בחייל כאדם פרטי, בעל אישיות והקשר. יתרה מזו, מאחר שתהליך זה לא עבר תנודות, אלא רק הלך והתעצם מאז שנות התשעים ועד סוף התקופה שנבדקה, זה הקריטריון היחיד שנשאר בתהליך יציב של מעבר חד-כיווני ורציף, להבדיל מהקריטריונים האחרים, שם התהליך הוא מורכב ודמותו של החייל לא נעה בכיוון אחד: מעיסוק מועט ביותר – כמעט לא קיים – בחייל כפרט בשנות השמונים, לחשיבותם ומרכזיותם של סיפורים אישיים של חיילים ולמסגורו של החייל כישות בעלת אישיות וזהות מובחנים. מכיוון שגם השינוי החברתי בהקשר זה הוא רציף ומתמשך, נראה כי קריטריון זה משקף שינוי ערכי זה בחברה הישראלית.

מגמה תפקודית-ערכית נוספת שעברה שינוי בתקופה זו היא התנהגותם של הורים כלפי המערכת הצבאית. אם בעבר נתפסו האימהות ככוח אדם לצה"ל והיה עליהן לחוש שעשו בכך מעשה חשוב,¹⁵⁶ ולמן שנות התשעים מתחיל להישמע קולן של האימהות, ולאחר זמן גם קולם של האבות, בכל הקשור ליחסה של המערכת הצבאית לילדיהם. הורים החלו להיות מעורבים יותר בשירות הצבאי של ילדיהם בתקופה זו. כאמור, הורים אלו הם בדרך כלל ילידי ישראל, שירתו בצה"ל ומכירים היטב את מערכת הביטחון.¹⁵⁷ גם בתאונות האימונים של שנות התשעים נשמע קולם של ההורים ולראשונה הם שתבעו לחקור את האירועים.¹⁵⁸

נראה כי במערכת יחסים זו חל שינוי בשנות האלפיים וההורים נסוגו במידה כלשהי מהתערבותם בתחום הביטחוני. כפי שראינו בממצאי המחקר, ההורים מוסגרו כנוכחים פחות בתוך המערכת הצבאית ותומכים יותר בילדיהם אך אינם מגוננים עליהם. ייתכן ששינוי זה בתפקוד נבע בין השאר מעלייה בתחושת האיום הביטחוני בשנות האלפיים ומהתעצמות זירת הביטחון, וכפי שמציין אודי לבל, תפקוד זה הוא: 'תלוי עיתוי, התרחשויות אובייקטיביות ותפיסות איום סובייקטיביות'.¹⁵⁹

154 ממצאים דומים עלו בשנות התשעים בקשר לפרסומות. אם בשנות החמישים והשישים שימש הצבא מוקד לגאווה וזהות לאומית, מגמה זו התהפכה בשנות התשעים ורמויות החיילים ביטאו מעבר מערכים קולקטיביים לאינדיבידואליסטיים. החיילים גויסו כדי לקדם מוצרים בהקשרים של טובת הפרט. למיש (לעיל הערה 2), עמ' 539-559.

155 ליבס וקמפף (לעיל הערה 38), עמ' 1-26.

156 כפי שרומזת אמירתו הידועה של בן-גוריון 'תדע כל אם עבריה כי הפקידה בניה בידי מפקדים הראויים לכך', עליה לדעת זאת, אולם היא לא אמורה להביע דעה בנידון.

157 סופר, קסן ושוחט (לעיל הערה 32), עמ' 351-365.

158 דורון ולבל, פוליטיקה של שכול, עמ' 37-63.

159 אודי לבל, "נשבור את חומת החשאיות": מיקוח אזרחי-צבאי על שקיפות מרחב הביטחון בזירת השכול הישראלית, מדינה וחברה, 1 (2007), עמ' 19-41.

שינוי ערכי ואידאולוגי נוסף עשוי להסביר את החזרה לדימוי הגבר הלוחם בשנות האלפיים: עלייה ברמת הנראות של בני הציונות הדתית בדרג הפיקוד הזוטר בתקופה זו.¹⁶⁰ ייתכן שגם תופעה זו הביאה לשינוי בשיח הציבורי בהקשר של צה"ל. אוכלוסייה זו היא אידאולוגית יותר בחינוכה ועדיין רואה חשיבות רבה יותר בקולקטיב, במדינה, ובהקרבה למען הכלל¹⁶¹ – ערכים המתאימים יותר לדמות הלוחם הבוגר מאשר לדמות הילד השורד. בשנות האלפיים עלה מאוד שיעור המפקדים הדתיים בדרג הביניים.¹⁶² לפיכך ייתכן שהיתה לנוכחותם השפעה גם על השיח הציבורי והתקשורת ומתן לגיטימציה לחזרתם של ערכים אידאולוגיים-מסורתיים.¹⁶³

על כך יש להוסיף כי על אף השינויים שתוארו לעיל, החברה הישראלית עדיין נחשבת חברה פטריוטית, ובעתות משבר היא נוטה לשוב לדפוסים אידאולוגיים אלו. גם דפוס הטיפול התקשורתי ה'ישן', הפטריוטי, של שיתוף פעולה והתגייסות מרצון של התקשורת למען הנושא הביטחוני נשמר לעתות כאלו. במצבים מעין אלו התקשורת חשה שעליה לסייע לליכוד השורות הלאומי, לגיבוש הקונסנזוס ולהעלאת המורל.¹⁶⁴

לגורם הערכי-אידאולוגי אפשר להוסיף גם היבט פרסונלי: השפעתו של המפקד העליון. בשנות האלפיים שימש בתפקיד הרמטכ"ל מי שדימויו היה של גבר לוחם, בעל ערכים ואידאולוגיה מסורתיים, רא"ל (מיל') גבי אשכנזי. דמותו נתפסה כדמות גברית לוחמת וייתכן שהשפיעה על תדמית הצבא בתקשורת.¹⁶⁵

לסיכום, דמותו של החייל הישראלי כפי שמוסגרה בתקשורת משקפת הן שינויים אידאולוגיים וערכיים בחברה הישראלית והן תהליכים שעברה התקשורת בישראל. נראה כי דמות זו היא סמן לתפיסות בציבור בנוגע ליחסי צבא-חברה ומעידה על תפיסות של המצב הביטחוני בתוך החברה. ככל שהמצב נתפס כמאבק מלחמתי צודק, כ'מלחמה על הבית' וכ'מלחמת אין ברירה', בייחוד כאשר מדובר בלחימה בעצימות גבוהה, כך היתה דמותו של החייל קרובה יותר לדמות הגבר הלוחם. ככל שהמצב נתפס בעיני הציבור

160 ב', 'מקומם של חובשי הכיפות בפיקוד הטקטי של צה"ל', מערכות, 432 (אוגוסט 2010), עמ' 50-57.
161 לדוגמאות לדגש אידאולוגי זה מתוך תוכני הלימוד בשיבות הסדר ומכינות שלומדים בהן בני הציונות הדתית לפני גיוסם ראו: אלישבע רוסמן-סטולמן, 'חסים בין דת לצבא כמוסדות תובעניים: הציונות הדתית וצה"ל', חיבור לתואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2006, עמ' 102-168, 199-275.

162 ראו טבלה אצל: ב' (לעיל הערה 161), עמ' 53.

163 לדיון בנושא זה ראו: אודי לבל ושושנה לוביש-עומר, "לחזור למה שהיינו": חובשי הכיפות הסרוגות בצה"ל כאופוזיציה שמרנית לצבא פוסט-מורדני, בתוך: ראובן גל ותמיר ליבל (עורכים), בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל, מודן, מושב בן שמן 2012, עמ' 151-193. לבל ולוביש-עומר מוסיפים כי יש עוד קבוצות המנסות להחזיר את הגלגל האידאולוגי-ערכי אחורה, אך נראה שהציונות הדתית היא הקבוצה המשפיעה ביותר בכיוון זה.

164 פרי (לעיל הערה 19), עמ' 233-265.

165 הדבר בא גם לידי ביטוי בתכנית הסאטירה 'ארץ נהדרת', עונה חמישית, <http://www.mako.co.il/>.mako-vod-keshet/eret_nehederet

מ'לוחם' ל'בן של אמא'?

כמלחמת 'יש ברה' וכמאבק שאינו צודק, בייחוד כאשר מדובר בלחימה בעצימות נמוכה, כך מוסגרה דמות החייל יותר כילד שורד. עם זה, אי-אפשר להתעלם לחלוטין מהמעברים שכבר נעשו, ולפיכך הדמות אינה חד-ממדית כבעבר, אלא מורכבת יותר. בתחום אחד נצפה שינוי חד-כיווני בלבד: זהותו של החייל עברה חד-משמעית לזהות מובחנת של פרט, כמו השינוי החד-כיווני במובן זה שעבר על החברה הישראלית ככלל – מקולקטיביזם לאינדיבידואליזם. לא מן הנמנע כי בעתיד נראה שינויים נוספים בדמותו של החייל – חזרה לדמות הילד השורד, או התחזקות נוספת של דמות הלוחם הבוגר. לנוכח ממצאינו כאן, השינוי או ההמשכיות ישקפו הן תהליכים בחברה הישראלית והן תהליכים תקשורתיים.